

Fenomen kuge na primjeru velike londonske kuge 1665. godine

Laginja, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:884056>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci

DIPLOMSKI RAD

Fenomen kuge na primjeru Velike londonske kuge 1665. godine

Studentica: Matea Laginja

Mentorica: dr.sc. Tea Perinčić

U Rijeci, 9. rujna 2015.

SAŽETAK

Epidemije kuge koje su obilježile razdoblje ljudske povijesti od ranog srednjeg vijeka, pa sve do modernog doba ostavile su veliki utisak na ljude i uzrokovale korjenite promjene u ljudskom društvu. U ovom radu riječ je o epidemiji Velike londonske kuge, koja je izbila u gradu i okolici 1665. i potrajala do početka 1666. godine. U istraživanju sam se dotakla tijeka same bolesti, ali i puno užih tema u sklopu nje, kao što su to privatni i javni pokušaji suzbijanja bolesti, ekonomski faktori koji su utjecali na nju u vidu podložnosti različitih društvenih slojeva ljudi, kao i posljedičnih promjena u religiji, modi, umjetnosti i drugim aspektima stvaralaštva. Smatram da se na primjeru jednog izbijanja epidemije, u ovom slučaju Velike londonske kuge, iščitavaju obrasci primijenjivi i na druga razdoblja, čime se kuga sagledava kao fenomen u ljudskoj povijesti i omogućava nam komparativnu analizu građe, koja je nužna kada je riječ o modernom pristupu historiografiji.

ABSTRACT

Plague epidemics, that marked the human history from the early medieval up to the modern era, left a great impact on people and caused severe changes in the society. In this research I deal with the Great plague of London, which was an outbreak in the city and the surrounding towns in 1665 and which lasted until the beginning of 1666. In the research I wrote about the course of the illness itself, but also about the more narrow topics within it, like the private and public attempts to prevent it, the economic factors that influenced the disease, especially regarding susceptibility of different social strata, as well as changes in religion, fashion, art and other fields of human creativity that stemmed from it. I believe that on the example of one plague outbreak, in this case the Great plague of London, one can come to conclusions that can be applied to other outbreaks as well, which enables us to look at plague as a unique phenomenon in human history and provides us with the comparative framework for source analysis, which is crucial in the modern approach to historiography.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. CRNA SMRT I HISTORIOGRAFIJA	2
1.2. KUGA KROZ POVIJEST	6
2. VELIKA LONDONSKA KUGA	9
2.1. IZVORI ZA PROUČAVANJE LONDONSKE KUGE	9
2.2. METODOLOŠKI PRISTUP	12
2.3. POVIJESNA POZADINA EPIDEMIJE.....	13
2.4. TIJEK I ŠIRENJE EPIDEMIJE.....	16
3. <i>LORD HAVE MERCY UPON US</i> : KUGA I LJUDI SEDAMNAESTOG STOLJEĆA	19
3.1. BOLEST U OČIMA SUVREMENIKA	19
3.2. BORBA PROTIV BOLESTI NA PRIVATNOM PLANU	22
3.3. BORBA PROTIV BOLESTI NA JAVNOM PLANU	28
3.4. „GO EARLY, STAY FAR AWAY, RETURN LATE:“ EKONOMSKI FAKTORI I UTJECAJ NA BOLEST	33
4. KUGA I MENTALITET RANOG NOVOG VIJEKA	37
4.1. PSIHOLOGIJA STRAHA: KUGA I RELIGIJA.....	37
4.2. POSLJEDICE EPIDEMIJE	39
4.3. KUGA I KULTURA SJEĆANJA	43
5. ZAKLJUČAK.....	46
6. LITERATURA.....	48

1. UVOD

Kako da započnem? Gdje da se okrenem?

Na svakoj je strani tuga; svugdje je strah.

Volio bih, brate moj, da se nikada nisam ni rodio,

Ili da sam barem umro prije ovih vremena.¹

Ljudska je povijest kontinuirano prekidana brojnim ratovanjima, bolestima te vremenskim neprilikama koje su unosile promjene, dinamiku, nazadovanja, ali nerijetko i neke od najvećih napredaka koje su ljudi doživjeli stoga što su, u svrhu preživljavanja, morali u vlastitu svakodnevicu unositi brojne drastične promjene. Iako su takvi događaji redovito pogađali čovječanstvo, ništa nije toliko naglo i dramatično izmijenilo sliku zemlje kao što je to bio slučaj s bolešću toliko strašnom da je nekada bila nazivana i jednostavno tako – *Bolest*, a koja je stoljećima predstavljala najvećeg i nepobjedivog ljudskog neprijatelja.² Naravno, riječ je o kugi, bolesti koja je i danas aktivna na Madagaskaru, kao i u brojnim drugim nerazvijenim dijelovima svijeta te u nekim dijelovima SAD-a, a koju je moguće izliječiti upotrebom antibiotika.³

Obzirom na to da me oduvijek zanimala primarno društvena povijest, s naglaskom na razdoblje srednjega vijeka, često sam čitala literaturu, bilo stručnu, bilo povijesnu beletristiku te se interes za fenomen kuge vrlo prirodno nametnuo. Kroz čitanje i pisanje radova na tu temu i sve dubljim ulaskom u nju, moj je interes rastao te sam se počela baviti pitanjem kuge u Hrvatskim područjima u četrnaestom stoljeću, kao i fenomenom razvijanja bolesti na području Engleske, čija mi je povijest posebno zanimljiva, a Velika londonska kuga, koja je poharala kako glavni engleski grad, tako i gradove u njegovoj bližoj i široj okolini, bila je posljednja epidemija tih proporcija koja

¹ Francesco Petrarca, koji je živio u vrijeme epidemije 1348. godine, na ovaj je način zabilježio svoje iskustvo. Engleski prijevod preuzet sa http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/dweb/plague/perspectives/petrarca.php, posljednji puta pristupljeno 12. kolovoza 2015. Ovaj i drugi originalno engleski i talijanski citati u istraživanju moj su prijevod.

² A. Lloyd Moote, Dorothy C. Moote, *The Great Plague: The Story of London's Most Deadly Year* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 2004), 6.

³ Bolest se liječi antibioticima širokog spektra, najčešće doksiciklinom, čija je cijena relativno niska, a izliječenje brzo. Za kugu na Madagaskaru vidjeti na primjer <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2849316/Outbreak-bubonic-plague-Madagascar-claimed-47-victims-spreading-island-s-capital.html>, posljednji puta pristupljeno 27. srpnja 2015.

je napala britansko otočje. Nakon što je epidemija te godine harala europskim kontinentom, u prosincu 1664. javila se i u londonskoj župi Westminster, iz koje se, nakon stagnacije zbog hladnih zimskih mjeseci, proširila na sve ostale župe, a u strahu i panici koja ih je hvatala, ljudi su je nehotimice širili među sobom.

U uvodnom dijelu ovog rada opširnije će biti riječi o tome kako je historiografija tretirala pojavu crne smrti od kraja devetnaestoga stoljeća, kada ovo pitanje postaje sve češće spominjano u povijesnim djelima, kao i o tome kako se ova tema obrađuje u suvremenim povijesnim djelima. Dotaknuti ću se najpoznatijih i najutjecajnijih autora, kao i mnogobrojnih teorija o samom širenju bolesti, koje do danas ostaju samo to - teorije. Posljednjih desetljeća ovo pitanje postaje sve raširenije te se mnoge druge znanstvene djelatnosti, uz medicinu i povijest, počinju zanimati za povijest epidemije, što svakodnevno donosi nove spoznaje, povećavajući mogućnost da ćemo saznati podatke o bolesti koji nam za sada nedostaju.

U ovom će poglavlju također biti riječi i o povijesti kužnih epidemija koje su zadesile kako Europu, tako i samu Hrvatsku. Smatram da je nemoguće ulaziti u dublju raspravu o ijednoj od ovih epidemija bez da se dotaknemo pitanja kako je došlo do njezinog prvog izbijanja, ukoliko o tome uopće možemo doći do konačnih spoznaja, kao i do toga kako se ona širila, kojim putevima i kako je, u većini svijeta sama epidemija i nestala. O ovome postoje brojne zanimljive teorije, a ovdje bih željela spomenuti samo neke od njih, one najpoznatije i one koje znanstvenici do današnjeg dana nisu uspjeli u potpunosti odbaciti kao netočne.

1.1. CRNA SMRT I HISTORIOGRAFIJA

Tijekom povijesti čovječanstva, ljudski je rod, uz one fizičke, vrlo često vodio i bitke s različitim teže opipljivim neprijateljima, koji su se javljali u vidu različitih bolesti i infekcija. Jedna od najtežih bila je epidemija gube, a još od antičkog doba, pa sve do današnjeg dana, čovjek vodi bitku s kugom. Upravo je opis ove bolesti obilježio historiografiju osamnaestog i devetnaestog stoljeća, gdje se brojni povjesničari, liječnici, i drugi znanstvenici i istraživači pokušavaju uhvatiti u koštac s opisom i potencijalnim rješenjima problema koje kuga nameće čovjeku. Čak i danas, u dvadeset i

prvom stoljeću, onom obilježenom napretkom znanosti i stalnim novim otkrićima, znanstvenici nisu sigurni koja je kuga u biti bila bolest. Pitanje prijenosa bolesti još je uvijek otvoreno; ovaj je problem naoko riješen tijekom Treće pandemije,⁴ kada je otkriveno da je najvjerojatnije buha glavni prijenosnik, u kombinaciji sa u srednjem vijeku sveprisutnim štakorima, koji su bili domaćini buhama. Nakon brojnih testiranja otkriven je mehanizam prijenosa bakterije; naime, kada se buha zarazi, razmnožavanje bakterije u jednom dijelu njezina probavnog sustava uzrokuje njegovu blokadu te buha počinje osjećati veliku glad. Zbog toga napada brojne organizme, prilikom čega ispušta veliku količinu bakterija, dovoljno da zarazi čovjeka i naruši njegov zdravstveni sustav.⁵ Danas se čak i ova teorija propituje, obzirom da je nejasna prisutnost štakora koji su domaćini buha na europskom tlu, a i pitanje je jesu li buhe sposobne za takav način prijenosa.⁶ Usporedimo li srednjovjekovne i ranonovovjekovne kronike i dnevnike sa spoznajama koje imamo iz vremena Treće pandemije, nailazimo na brojne nedoumice. Primjerice, svakoj modernoj epidemiji kuge prethodila je epizootija, masovni pomor životinja, u ovom slučaju štakora, dok u povijesti nemamo spomena tog fenomena kod nijednog opisa kužne epidemije.⁷ Potom, epidemije u povijesti širile su se nezaustavljivom brzinom; Crna smrt je prešla cijeli tada poznati svijet u roku pet godina, dok je tijekom suvremene epidemije, kugi trebalo da s Yunnana dođe do Hong Konga čak četrdeset godina.⁸ Nekadašnje su epidemije također bile okarakterizirane vrlo visokom zaraznošću, dok je za vrijeme modernih epidemija liječnicima sasvim dovoljno nositi pamučnu ili lanenu masku te pregledavati pacijente s leđa i na taj način izbjeći prijenos bolesti.⁹ To su razlozi zbog kojih su

⁴ Treća pandemija naziv je za epidemiju kuge koja je poharala kinesku provinciju Yunnan u drugoj polovici devetnaestog stoljeća. Krajem stoljeća dosegla je Hong Kong, gdje je pobudila veliki interes javnosti i potaknula Europsku znanstvenu zajednicu na prvo temeljitije istraživanje epidemije. Vidjeti primjerice Myron Echenberg, "Pestis redux: The initial years of the Third bubonic plague pandemic 1894-1901," *Journal of world history* 13, No. 2 (2002).

⁵ Ole J. Benedictow, *The Black Death 1346-1353: The complete history* (Woodbridge: The Boydell press, 2004), 14-16. Vidi također kod Samuel K. Cohn, *The Black Death transformed: Disease and culture in early Renaissance Europe* (New York: Oxford university press, 2002), 20.

⁶ Jedna od novijih teorija govori kako su drugi potencijalni prijenosnici bakterije uši.

⁷ Mnogobrojne kronike i zapisi koji su ostali sačuvani iz vremena haranja Crne smrti donose manje ili više detaljne zapise simptoma, liječenja i svakodnevice u vrijeme epidemije, pa je zanimljivo da nijedna ne spominje pomor štakora. Neki istraživači tvrde da su štakori bili dio ljudske svakodnevice i da nikakve reference na njih nisu bile potrebne stoga što im se nije pridavala nikakva pažnja, no takav je zaključak u najmanju ruku potrebno propitivati, ako već ne i u potpunosti odbaciti.

⁸ John Theilmann i Frances Cate, "A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England," *The journal of interdisciplinary history* 37, No. 3 (2007), 376.

⁹ Jacob L. Kool, "Risk of person-to-person transmission of pneumonic plague," *Clinical infectious diseases* 40, No. 8 (2005), 1168.

znanstvenici skeptični oko toga je li u pitanju ista epidemija, iz čega proizlaze brojne alternativne teorije o povijesnim kužnim epidemijama.¹⁰ Upravo su ova kontrovezna pitanja to što pokreće suvremenu historiografiju, na čelu sa Samuelom Cohnom i Ole J. Benedictowom. Iako Cohn tvrdi da ne možemo govoriti o kužnoj epidemiji u srednjem i ranom novom vijeku, ne nudi konkretnu alternativu, dok se Benedictow zalaže za to da je bolest svakako bila kuga. Njihove su knjige uvelike pripomogle pisanju ovoga rada te su neizbježna literatura svakome tko se odluči detaljnije baviti ijednom od epidemija kuge kroz povijest. Benedictov je pokušao ostvariti svoju cjeloživotnu želju i napisati knjigu koja će u sebi uključivati cjelokupnu povijest epidemije iz četrnaestog stoljeća, no iako je njegov pothvat respektabilan, djelo koje će okupljati čitavu povijest Crne smrti nemoguće je napisati.¹¹ Drugo njegovo veliko djelo jest *What Disease was Plague*,¹² gdje se bavi isključivo pitanjem uzročnika i prijenosa bolesti. Temeljni fokus njegova djela jest diskreditacija Cohnove teorije da bolest zapravo nije bila ono što danas smatramo kugom. Samuel Cohn, koji je napisao brojna djela vezana uz povijest kuge, tvrdi da ono što danas poznajemo pod tim imenom ne može biti epidemija koja je buknila u četrnaestom stoljeću, zbog razloga koje sam prethodno navela a koji se temelje na različitostima te i kasnijih epidemija. Osim njegovog već navedenog djela,¹³ autor je i brojnih drugih knjiga gdje se bavi ovim problemom, ali i kugom u Italiji, gdje je napravio nekoliko opsežnih istraživanja talijanske arhivske i notarijalne građe.¹⁴

Od drugih bitnih djela, koja je nemoguće zaobići kod bavljenja temom kuge, mora se izdvojiti nekoliko njih; djelo Johna Abertha od izuzetne je važnosti obzirom na činjenicu da obuhvaća brojne

¹⁰ Primjerice teorija da je Crna smrt bila kombinacija sva tri tipa kuge. Druga je teorija ta koja kaže da je kuga oslabila ljudski imunitet, a toliko veliku smrtnost uzrokuje neka druga bolest. Jedna od najsuvremenijih teorija govori o tri varijante virusa, *Antiqua*, *Medievalis* i *Orientalis*; *Antiqua* je uzrokovao antičke epidemije, *Medievalis* epidemiju Crne smrti, a *Orientalis* je uzrokovao Treću epidemiju razvivši se iz prve dvije vrste sa slabijom virulentnosti, u svrhu vlastite prezervacije. Theilmann i Cate, „A Plague of Plagues,” 382.

¹¹ Dio koji se odnosi na Kraljevinu Mađarsku, a u koji je uključio čitavu današnju Mađarsku, dio Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Slovačke i Rumunjske sačinjava nepune dvije stranice njegove knjige. Opravdanje za ovakav tretman moguće je naći u slaboj istraženosti arhiva ovih prostora, no upravo zbog ovoga i drugih dijelova Europe koji su slično obrađeni, ne može se govoriti o „cjelokupnoj povijesti.“ Za pitanje ovih krajeva vidi Benedictow, *The Black Death*, 75-6.

¹² Ole J. Benedictow, *What Disease Was Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past* (Leiden; Boston: Brill, 2010).

¹³ Cohn, *The Black Death transformed*.

¹⁴ Vidi na primjer Samuel K. Cohn Jr., *Cultures of plague : medical thinking at the end of the Renaissance* (Oxford : Oxford University Press, 2010). Vidi također Samuel K. Cohn Jr., *The Cult of Remembrance and the Black Death* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997).

fenomene vezane uz epidemiju, od svakodnevice, pa sve do njezinih ekonomskih posljedica.¹⁵ Djelo Josepha Patricka Byrnea,¹⁶ nezaobilazno je kada je u pitanju svakodnevica i Crna smrt, a uz djelo Rosemary Horrox predstavlja svojevrstan *sourcebook*, stoga što okuplja velik broj izvora prevedenih na engleski jezik.¹⁷

Osim navedenih autora, važno za spomenuti je i Philipa Zieglera, koji u svom najvažnijem djelu koristi velik broj primarnih izvora, na vrlo čitak i jasan način uključenih u narativ.¹⁸ Također, Lester K. Little urednik je jednog od najčitanijih djela na temu epidemije kuge u kasnoj antici, koja je zanemarena tema unutar okvira epidemija kuge kroz povijest, a koja nam može pružiti mnoge zanimljive uvide u problematiku kasnijih epidemija, kao i pružiti komparativni pristup temi, nezaobilazan u modernoj historiografiji.¹⁹

Što se hrvatske historiografije tiče, epidemija kuge pomalo je zanemarena tema, što se djelomično može pripisati i nedostatku i nedovoljnoj obrađenosti građe u našim arhivima. U isto vrijeme teško je tome pristupati samo s tog aspekta, obzirom na to da izuzev ponekog članka, što više iznimka nego pravilo, nema nijedne knjige na hrvatskom jeziku, ne samo o epidemijama u našim krajevima, već i šire, što može biti indikator nedostatka interesa za ovu temu. Jedini povjesničar koji se u Hrvatskoj bavi epidemijom kuge jest Gordan Ravančić, kojemu je glavni interes na području Dalmacije, točnije Dubrovnika.²⁰ Uz knjigu koju je napisao redovito objavljuje i članke, za koje koristi građu Državnog arhiva u Dubrovniku.

¹⁵ John Aberth, *From the Brick of the Apocalypse: Confronting the Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages* (London: Rutledge, 2001).

¹⁶ Joseph Patrick Byrne, *Daily Life during the Black Death* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 2006).

¹⁷ Rosemary Horrox, *The Black Death* (Manchester: Manchester University Press, 1994).

¹⁸ Philip Ziegler, *The Black Death* (London : Penguin Books, 1982).

¹⁹ Lester K. Little, ed., *Plague and the end of antiquity: the pandemic of 541-750* (New York : Cambridge University Press, 2007).

²⁰ Njegova je doktorska teza objavljena kao monografija, Gordan Ravančić, *Vrijeme umiranja: Crna smrt u Dubrovniku; 1348.-1349* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011).

1.2. KUGA KROZ POVIJEST

Jedna od prvih spomenutih epidemija kuge jest ona opisana u Homerovoj Ilijadi, a koja je napala grčku vojsku za vrijeme Trojanskog rata.²¹ Iz opisa se ne daje nužno zaključiti je li ovdje riječ o epidemiji kuge ili neke druge bolesti, međutim, sve epidemije koje su poharale Grke nazivane su kugom.²² Ta riječ dolazi od riječi *plaga*, što znači udarac, dok su Rimljani svojim epidemijama dodijelili zajednički naziv pošast.²³ Takve su se bolesti dijelile u tri podskupine, kronične, endemične i epidemične, što je podjela koja se zadržala sve do osamnaestog stoljeća.²⁴

Atenska kuga, koja je poharala Sredozemlje tijekom petog stoljeća prije Krista, u vrijeme Peloponeskih ratova, proširila se iz Etiopije, preko Grčke i Dalmacije, sve do Rima, detaljno je opisana u Tukididovim djelima, a iz opisa se da iščitati da je vrlo vjerojatno tu bila riječ o epidemiji tifusa ili boginja.²⁵ Iako su u starom, ali i srednjem vijeku, uzrok bolesti pripisivali nadnaravnome, već su Hipokrat i Galen uvidjeli da prirodne okolnosti tu igraju veliku ulogu. Naime, Hipokrat je uzrok kuge pripisao mijazmama, plinovima koji nastaju truljenjem tvari u prirodi,²⁶ što je bio velik odmak od tradicionalnog viđenja bolesti, međutim, iz Galenovog je zapisa vidljivo koliko je i njima kuga predstavljala enigm: "Ako neka bolest spopada mnogo ljudi ona je epidemijska. Ako mnogi od nje umiru onda je to kuga."²⁷

Iako je, zbog raznolikosti simptoma vrlo teško ijednoj povijesnoj epidemiji pripisati naziv kuga, povjesničari se načelno slažu oko tri veće kužne epidemije. Prva je Justinijanova kuga, koja je poharala Bizant u šestom stoljeću.²⁸ Obzirom na vrlo visoku smrtnost od te epidemije, kada je dnevno umiralo između 5000 i 10 000 ljudi, ona je odnijela oko pedeset posto života unutar Carstva.²⁹ Druga velika epidemija ujedno je bila i najstrašnija od svih do kojih je ikada došlo. Prema svemu sudeći, u Kineskom Carstvu je početkom četrnaestog stoljeća došlo do prirodne

²¹ Gordan Ravančić, *Vrijeme umiranja: Crna smrt u Dubrovniku; 1348.-1349* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011), 13.

²² Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 13. Engleska riječ za kugu jest plague. Moote, *The Great Plague*, 5.

²³ Latinski pestis, engleski – pestilence. Moote, *The Great Plague*, 5.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 14.

²⁶ Ibid, 15.

²⁷ Ibid, 14.

²⁸ Ibid, 17.

²⁹ Ibid. Za više informacija o Justinijanovoj kugi vidi na primjer Little, *Plague and the end of Antiquity*.

katastrofe,³⁰ nakon koje je izbila i epidemija i počela se širiti Azijom.³¹ Do 1346. došla je i do mongolskih zemalja, a iste te godine Mongoli su opsjeli trgovačku ispostavu Caffa, na Krimu.³² Legenda nastala u vrijeme epidemije govori o tome da su, kako bi skratili opsadu, vojnici katapultima ubacivali u grad tijela vojnika umrlih od kuge i time bolest doveli unutar samoga grada.³³ Stanovnici Genove, koji su Caffu i osnovali, svjesni opasnosti, tada su navodno pobjegli u Italiju, ali su sa sobom donijeli i kugu.³⁴

Početak četrnaestog stoljeća u Europi obilježile su jako hladne vremenske prilike i izazvale *malo ledeno doba*.³⁵ Tada se promijenila struktura tla i plugovi koji su do tada bili korišteni više nisu bili funkcionalni, pa su količine hrane u optjecaju bile drastično manje, što je, uz opću nehigijenu, utjecalo na imunitet ljudi i olakšalo širenje kuge. Bolest je tada iz Italije, preko Francuske i Engleske, kao i Skandinavskih zemalja došla i do Njemačke i time zaokružila svoj put po Europi,³⁶ u kojoj je, od 1347. do 1350. godine prepolovila broj stanovnika.³⁷

Posljednja od ovih jest niz epidemija koji je harao Europom u sedamnaestom stoljeću, jedna od kojih je i Londonska kuga. Također se nameće pitanje je li niz epidemija koji se diljem Europe javljao nakon Crne smrti u biti ista epidemija, točnije je li bolest preuzela endemični oblik pa se povremeno javljala u vidu epidemije, ili je to niz različitih epidemija.³⁸

Usprkos njezinu dugom postojanju, uzročnik kuge otkriven je tijekom jedne od recentnijih epidemija, 1894. godine.³⁹ Tada su Alexandre Yersin iz Švicarske i Shibasabura Kitasato iz Japana otkrili bakteriju koja uzrokuje kugu, a koja je dobila ime *Pasteurella pestis*, a potom pak *Yersinia*

³⁰ Najvjerojatnije potres, na području pustinje Gobi.

³¹ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 19.

³² Ibid, 20.

³³ Ibid.

³⁴ Iako je dugo vremena ova legenda smatrana povijesnom činjenicom koju je zabilježio kroničar Gabriele de Mussi, koji je i prisustvovao opsadi, danas je poznato da na ovaj način nije bilo moguće prenijeti kugu, a i de Mussi nije bio očevdac ovoga događaja, već je o njemu pisao u svojoj rodnoj Piacenzi. Talijanski trgovci jesu glavni prenosioci bolesti, međutim do toga je došlo na drugi način, potencijalno posredstvom buha ili ušiju. Nažalost, točan način prijenosa bolesti do danas ostaje nepoznanica.

³⁵ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 21.

³⁶ John Aberth, *The Black Death, The Great Mortality of 1348-1350: A Brief History with Documents* (Bedford/St. Martin's: Palgrave Macmillan, 2005), vii, 1.

³⁷ Aberth, *The Black Death*, 3. O točnim brojevima nemoguće je govoriti, zbog nedostatka izvora i činjenice da čak i kad takve podatke imamo sačuvane, oni su najčešće temeljeni na preuveličanim pogađanjima.

³⁸ Margaret Healy, *Fictions of Disease in Early Modern England, Bodies, Plagues and Politics* (New York: Palgrave, 2001), 52.

³⁹ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 11.

pestis, prema znanstveniku koju ju je točnije opisao.⁴⁰ Bolest se prema tadašnjim teorijama prenosila buhom, međutim ona ljudska je u prijenosu imala manju ulogu, a najkobnija je bila *Xenopsylla cheopis*.⁴¹ Kuga se javljala u tri različita oblika, najrjeđi, septikemički oblik, koji nastaje prijenosom bakterije u krvotok i uvijek uzrokuje smrt, potom plućni ili kapljični oblik, koji je opasan zbog prenosivosti među ljudima, a uzrokuje smrt u devedeset pet posto slučajeva, a posljednja je bubonska ili žljezdana kuga, koja je najreprezentativnija i najučestalija.⁴² Osim temperature, koja je karakteristična za sve oblike bolesti, posljednji je oblik specifičan po oteklinama koje nastaju na području limfnih čvorova, na vratu, pazusima i bedrima, a smrtonosan je u do sedamdeset pet posto slučajeva.⁴³

⁴⁰ Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 11. Yersin je ustvrdio da je bakterija gram negativna za razliku od onoga što je tvrdio Kitasato.

⁴¹ Ibid. Kao što je već bilo spomenuto, danas se teorija da su najveće epidemije bile one bubonske kuge uvelike propituje.

⁴² Ibid, 11 - 12.

⁴³ Ibid, 11.

2. VELIKA LONDONSKA KUGA

Ljudi umiru takvom brzinom da se čini da će biti primorani

Nositi ljude na ukop tijekom dana,

Zato što noći više nisu dovoljno duge za to.⁴⁴

Ono što danas nazivamo Velikom londonskom kugom⁴⁵ zapravo je posljednja velika kužna epidemija na teritoriju Britanskog otočja, koja je uzela drastično visok broj ljudskih žrtava. Nakon ovog izbijanja bolesti, do kojega je došlo 1665., a koji je vrhunac doživio 1666. godine, bolest gotovo da nestaje s teritorija Velike Britanije, iz razloga koji su do danas ostali nepoznati, a o kojima je nešto više riječi bilo u prethodnom poglavlju. U ovom poglavlju istraživanja baviti ću se pitanjem same epidemije kuge u Londonu, počevši od primarnih izvora koje sam koristila u ovom radu, kao i metodologije, kojih ću se dotaknuti u prva dva potpoglavlja. Treće potpoglavlje bavi se povijesnim okolnostima u Engleskoj, a posebno u Londonu, u godinama koje prethode epidemiji, kao i u trenutku njezina izbijanja. Poglavlje ću završiti raspravom o tijeku epidemije 1665. i 1666. godine.

2.1. IZVORI ZA PROUČAVANJE LONDONSKE KUGE

Izvori za proučavanje Velike londonske kuge su mnogobrojni, zbog već tradicionalne tendencije britanske historiografije za detaljnom obradom povijesnih tema, posebice onih vezanih uz vlastiti teritorij. Na ovu temu postoje i brojni sekundarni izvori, a epidemija se, uz požar spominje i u većini literature vezane za povijest Londona općenito, iako je unutar takvih djela kugi posvećeno jako malo prostora. Obzirom na to da moj interes leži u sferi društvene povijesti, za potpoglavlje koje se bavi okolnostima neposredno prije izbijanja epidemije koristila sam knjigu *London, A Social History*, autora Roya Portera.⁴⁶ U njegovom sam djelu pronašla mnogo korisnih podataka o reakcijama na epidemiju, kako kralja, tako i članova parlamenta i običnih ljudi, a knjiga se pokazala

⁴⁴ Samuel Pepys, *Memoirs*, vol. 2 (London: Henry Colburn, 1828), 304.

⁴⁵ Izvorno *The Great Plague of London*.

⁴⁶ Roy Porter, *London, A Social History* (Cambridge : Harvard University Press, 1998).

i dobrim vodičem za daljnjim traganjem za izvorima. Kao i sve ostale knjige korištene u ovom radu, djelo nije prevedeno na hrvatski jezik, pošto je pronalazak knjige koja se dotiče epidemije kuge na našem jeziku – manje više nemoguće.⁴⁷ Od sekundarne literature koja se dotiče kužne epidemije u Londonu, kao najopsežnije i najdetaljnije djelo izdvojila bih *The Great Plague: The story of London's most deadly year*,⁴⁸ objavljeno 2004. godine. Autori se u djelu pokušavaju dotaknuti svih aspekata bolesti u Londonu, od društvenih okolnosti, preko medicine i bijega ljudi, a samo je djelo pisano na vrlo čitak i jasan način te sam ga, zbog zanimljivosti podataka, kao i dobre istraženosti teme koristila kroz čitav rad, a ponajviše u prva dva poglavlja. Također sam u početku rada maksimalno upotrebljavala i monografiju Gordana Ravančića, oslanjajući se na nju kao najrelevantnije djelo vezano uz kugu na hrvatskom jeziku te sam otuda crpila dio podataka o bolesti općenito, pošto se autor većinom bavi kugom u četrnaestom stoljeću. Zahvaljujući profesoru Ravančiću, koji je samnom nesebično djelio materijale koje je prikupio radom u Dubrovačkom arhivu, voljela bih spomenuti da sam u dijelovima istraživanja koristila i sačuvane oporuke iz Dubrovnika, pisane 1348. godine, u jeku epidemije kuge.⁴⁹

Od najvažnijih primarnih izvora koje sam koristila u ovom radu, voljela bih izdvojiti dnevnik Samuela Pepysa;⁵⁰ ovo je djelo bez presedana kada je u pitanju historiografija iz vremena kužnih epidemija. Pepys, koji je imao zanimljiv život, pošto je vrlo ubrzano napredovao na društvenoj ljestvici onodobnog Londona, u svoj je dnevnik zapisivao sve, od vlastite svakodnevice (uključujući i intimne detalje iz vlastitog života), preko društvenog i političkog života Engleske, u koji je bio uključen. Takvo djelo nemamo sačuvano iz nijedne druge epidemije, za koje podatke najčešće crpimo iz notarijalne građe i narativnih izvora te spomeničke građe i predstavlja jedinstven uvid u mentalitet ljudi sedamnaestog stoljeća, kao i neiskrivljene podatke (njegov je dnevnik bio privatan)

⁴⁷ Iznimka od ovog pravila jest nekolicina članaka objavljenih od strane dr.sc. Gordana Ravančića. O kugi uopće u ranonovovjekovnoj hrvatskoj historiografiji imamo nekolicinu djela gdje se ona spominje. Jedan od primjera za ovo jest Franjo Difić, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji* (Split: Književni krug, 1986). O kugi u Istri u novom vijeku pisao je i Slaven Bertoša, „Kuga u Istri u srednjem vijeku (europski kontekst epidemija)“ (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1992). Iako je njegov rad o srednjovjekovnoj povijesti, glavnina se odnosi upravo na novovjekovno doba, za koje je sačuvano više izvora. Za epidemije u ovom i kasnijim razdobljima spomen je moguće naći i u djelima Mirka Dražena Grmeka, Ante Škrobonje i Dubravke Mlinarić.

⁴⁸ Moote, *The Great Plague*.

⁴⁹ *Testamenta notariae*, 10-1, vol. 5, Državni arhiv u Dubrovniku.

⁵⁰ Pepys, *Memoirs*.

o reakcijama i postupanjima kao odgovor na epidemiju. Uz njegov dnevnik, koristila sam i *God's terrible voice in the city*, Thomasa Vincenta;⁵¹ njegovo je djelo prikaz epidemije iz prve ruke, stoga što je on bio svećenik, jedan od rijetkih koji u vrijeme epidemije nisu napustili grad. U djelu za bolest krivi stanovnike i njeihove grijeh, u skladu s tada najpopularnijim teorijama o bolesti, o čemu ću više govoriti u četvrtom poglavlju ovog rada.

Kao posljednje djelo od ključne važnosti koje je nužno spomenuti izdvojila bih djelo *Loimologia*, dr. Nathaniela Hodgesa.⁵² Ono je najkonciznije medicinsko djelo pisano u vrijeme epidemije kuge i do danas ostaje predmet istraživanja. Hodges je u vrijeme epidemije u Londonu riskirao vlastiti život, zato što nije kao većina liječnika napustio grad, već je u njemu ostao tijekom cijele godine 1665., primao pacijente i odlazio u kućne posjete oboljelima od kuge; prilikom toga koristio je čitav niz prirodnih pripravaka koji su mu, prema njegovom mišljenju, pomagali spriječiti vlastito obolijevanje.⁵³ Uz ova djela koristila sam i brojna druga usko vezana za londonsku epidemiju, neka od kojih su i ona Charlesa Scarborougha⁵⁴ i Johna Evelynja.⁵⁵

U nekim dijelovima rada, u svrhu usporedbe i dobivanja šire slike bolesti i okolnosti koje su se uz nju vezivale, koristila sam i brojne druge primarne izvore koji se dotiču epidemije u četrnaestom stoljeću. Najčešće je tu riječ o narativnim izvorima vezanim za Jadransku obalu, kao što su primjerice kronike braće Villani⁵⁶ za zapadnu obalu Jadrana, dok sam se za našu koristila *A Cutheis Tabulom*,⁵⁷ dijelovima serije knjiga objavljene od strane Jugoslavenske akademije znanosti i

⁵¹ Thomas Vincent, *God's terrible voice in the city* (London, 1832).

⁵² Nathaniel Hodges, *Loimologia, or an Historical Account of the Plague in London in 1665 with Precautionary Directions Against the Like Contagion* (London, 1721).

⁵³ Za više podataka o Nathanielu Hodgesu vidi fusnotu 137.

⁵⁴ Za potrebe ovog rada koristila sam verziju Charles Scarborougha, *A Practical Method as used for the Cure of the Plague in London in 1665* (London, 1722).

⁵⁵ *The diary of John Evelyn*, vol. II, ed. William Bray (Washington i London: M. Walter Dunne, 1901).

⁵⁶ Za potrebe ovog rada koristila sam Giovanni Villani, Matteo Villani i Filippo Villani, *Croniche storiche*, vol. 4, ed. Francesco Gherardi Dragomanni, Scelta collezione di opere storiche di tutti i tempi e di tutte le nazioni 23. (Milano: Borroni e Scotti, 1848). Vidi također kod Matteo Villani, *Cronica di Matteo Villani: A miglior lezione ridotta coll'aiuto de'testi a penna*, vol. 1, ed. Filippo Villani i Ignazio Moutler, (Florence: S. Coen, 1825). Osim braće Villani u rad je uključen i Marchionne di Coppo Stefani [Baldassarre Bonaiuti], *Cronaca Fiorentina*, ed. Niccolo Rodolico, *Rerum Italicarum Scriptores* 30 (Citta di Castello: S. Lapi, 1903).

⁵⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini* Valentinelli, ed. J. G. Schwandtner (Vienna, 1748). Dio narativa koji se odnosi na epidemiju na područje današnje Hrvatske ne baš najtočnije su preveli i Vedran Gligo i Hrvoje Morović, eds., *Legende i kronike*, Splitski književni krug, Svjedočanstva, knjiga 2 (Split: Čakavski sabor, 1977).

umjetnosti pod nazivom *Monumenta Spectantia*,⁵⁸ kao i već spomenutim oporukama Dubrovačkog državnog arhiva.

2.2. METODOLOŠKI PRISTUP

Na pisanje ovog rada odlučila sam se ne samo iz razloga što kuga ulazi u moju primarnu interesnu sferu, a teme Velike londonske kuge još se nisam imala prilike dotaknuti, već i iz razloga što se na hrvatskom jeziku ne može naći nijedan rad koji se bavi ovom tematikom. Gordan Ravančić, kojega sam već u nekoliko navrata spomenula, do sada se bavio isključivo srednjovjekovnom kužnom epidemijom, dok novovjekovna ostaje neistražena u našoj historiografiji.

Što se metodologije istraživanja za ovaj diplomski rad tiče, odlučila sam staviti fokus na engleske primarne izvore iz razdoblja epidemije, točnije, na nekolicinu dnevnika i zapisa i medicinskih teza. Izuzev njih, koristila sam mnogobrojne izvore koji su napisani netom nakon, ili čim bliže samoj epidemiji kojih se, na sreću, u engleskoj historiografiji može naći u obilnijem broju. Od sekundarne literature, koje također ima u izobilju, odlučila sam se za onu najrecentniju ili pak onu za koju sam osobno ocijenila da bi za pisanje ovoga rada bila najkorisnija, ne samo zbog toga na koji aspekt epidemije stavlja fokus, već zbog samog načina i kvalitete pisanja.

Od dnevnika svakako onaj najvažniji i najpoznatiji jest dnevnik Samuela Pepysa, kojega je vodio od 1660. do 1669. godine, a koji je najvažniji primarni izvor za to razdoblje epidemije, velikog požara koji je zahvatio London, kao i razdoblja restoracije monarhije nakon vladavine Olivera Cromwella.⁵⁹ Ovaj je dnevnik vrlo zanimljiv izvor, ne samo stoga što se u njemu pronalazi spomen epidemije, već i zato što je Pepys bio vrlo zanimljiv čovjek, koji se brzo uspeo po društvenoj ljestvici onodobnog Londona i njegovi detaljni opisi, popraćeni njegovim

⁵⁸ Najviše sam se služila s *Monumenta Ragusina: Libri Reformationum*, vol. 2, A. 1347-1352, 1356-1360; *Additamentum* a. 1301-1305, 1318, 1325-1336, *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 13 (Zagreb: JAZU, 1882). Također kod Speratus [Natko] Nodilo i Nikola-Nikša Ranjina, ed., *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 14, *Scriptores* vol. 1 (Zagreb: JAZU, 1883). Također Speratus Nodilo, ed., *Chronica Ragusina Iunii Restii (Ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451-1484)*, *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 25, *Scriptores* vol. 2 (Zagreb: JAZU, 1893). Kužne epidemije u Dalmaciji također se spominju u mletačkim izvorima, objavljenim od strane Jugoslavenske akademije. Vidjeti kod Grge Novak, ed., *Commissiones et relationes Venetae*, *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 47-51 (Zagreb: JAZU, 1964-77).

⁵⁹ Za potrebe ovog rada koristila sam već spomenuto izdanje Pepys, *Memoirs* (vidi fusnotu 44).

promišljanjima o događajima omogućavaju nam uvid u način razmišljanja onodobnog čovjeka.

Temeljni fokus ovog rada jest na društvenoj povijesti tog razdoblja te na opisu Velike londonske kuge kao fenomena, unutar šireg spektra mnogobrojnih epidemija kuge, koji je izazvao promjene na svim razinama društvenog života, od svakodnevnice ljudi, njihove ekonomske djelatnosti, pa sve do njihovog osobnog života, obiteljskih kretanja i religijskih uvjerenja. Smatram da je zanimljivo provjeriti kako se ove pojave kompariraju s onima izazvanim drugim epidemijama, primarno epidemije Crne smrti iz četrnaestog stoljeća te ću stoga gdje god smatram da je takav pristup relevantan i koristan koristiti komparativnu metodu. Osim prvog, uvodnog poglavlja, gdje sam se dotakla problematike kužnih epidemija i njihove povijesti općenito, rad se sastoji od još četiri poglavlja. U ovom poglavlju temeljni fokus jest na Velikoj londonskoj kugi, čiji sam tijek opisala u najkraćim mogućim crtama, a u njega sam uključila i potpoglavlje koje se bavi primarnim izvorima relevantnim za ovu temu.

Treće poglavlje tematski obrađuje reakcije suvremenika na epidemiju kuge u Londonu u sedamnaestom stoljeću, a u njemu sam obradila ne samo način na koji su ljudi promišljali bolest u tom vremenu, već i medicinske reakcije na dvije razine, privatnoj i javnoj, kao i na ekonomskim faktorima koji su utjecali na širenje i profil žrtava epidemije. U četvrtom poglavlju bavila sam se dubljih promjena u mentalitetu koje je epidemija ovakvih razmjera nužno uzrokovala, od straha i panike koje je izazvala, a koje su vodile do promjena u religijskim uvjerenjima, preko promjene u obiteljskim odnosima, specifičnih za epidemije, a poglavlje ću završiti pitanjem kulture sjećanja i kuge. Svoje sam istraživanje završila s petim poglavljem, koje je kratki zaključak, kao i sugestija za moguća buduća bavljenja ovom i sličnim temama na području Hrvatske i regije.

2.3. POVIJESNA POZADINA EPIDEMIJE

Situacija u kojoj se London zatekao u vrijeme početka epidemije kuge, uvelike je formirana političkim događajima tog i prethodnog stoljeća. Šesnaesto stoljeće obilježila je vladavina Henryja VIII Tudora, koji iz osobnih razloga prekida s tradicijom katoličanstva u Engleskoj; on to čini putem propisa nazvanog *Act of Supremacy*, iz 1534. godine, kojim instituciju kralja stavlja na čelo

državne crkve i religije, protestantizma.⁶⁰ Iz redova same Crkve još su od kasnog srednjeg vijeka dolazili pozivi na reformu i izrazi nezadovoljstva, koji su korijene vukli još i prije lolardskog pokreta, a tiskanjem i raspačavanjem knjiga na temu protestantizma, takva su uvjerenja samo jačala.⁶¹ Obzirom na to da je vjerska promjena, prema gledištima mnogih povjesničara i sociologa, najveća moguća promjena, jer nužno uključuje i reformu zakona, običaja i time i same države, a k tome se promjena dogodila i na samom prijelazu iz srednjeg vijeka, obilježenog Crkvom, u novi vijek i vladavinu razuma, jasno je da je ona na poseban način obilježila tijek engleske povijesti i na nju ostavila dalekosežne posljedice.⁶² Od 1536. godine, a posebice od 1547. i vladavine Henryjeva sina Edwarda VI, ukidaju se samostani i konfiscira njihova imovina, a sve kako bi se povećali prihodi u kraljevsku blagajnu.⁶³ Obzirom na to da je Crkva imala primat na brigu za siromašne i potrebite, jasno je da je ovakav potez uzrokovao društvene nemire, koji će, uz dodatak drugih problema s kojima se narod suočio, kulminirati stoljeće nakon.

U sedamnaestom stoljeću, s vlašću Charlesa I, stanovništvu Engleske nametnuti su visoki porezi, zahvaljujući brojnim ratnim pohodima koje je kralj pokretao. Napretkom ratne tehnike porasli su i sami troškovi vođenja ratova, što je uzrokovalo veće namete, češće obraćanje parlamentu, kao i rast ovlasti samog parlamenta i njegove intervencije u javnu sferu života.⁶⁴ Tadašnji engleski parlament bio je podijeljen na dva doma, gornji i donji. U Gornjem domu parlamenta sjedilo je svećenstvo i plemstvo, dok su u Donjem bili zemljoposjednici i imućniji trgovci.⁶⁵ Kako je moć parlamenta jačala, tako se 1628. godine, Donji dom parlamenta odlučio primorati kralja na potpisivanje *Petition of Right*,⁶⁶ kojom se ukida mogućnost kraljevog uvođenja poreza bez odobrenja parlamenta, kao i prijeki sud i mogućnost nezakonitog uhićenja.⁶⁷ Kada se, godinu nakon, Donji dom buni jer kralj ne želi dodatno dopuniti njihova prava, Charles I raspušta

⁶⁰ Dekret o nadmoći. Stephen Inwood, *A history of London* (London: Papermac, 2000), 151.

⁶¹ Ibid, 149-50.

⁶² Asa Briggs, *Socijalna povijest Engleske* (Zagreb: Barbat, 2003), 117.

⁶³ Inwood, 153. Briggs, 118.

⁶⁴ Charles Tilly, *Europske revolucije 1492-1992* (Zagreb: Politička kultura 2006), 88.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Peticija o pravima.

⁶⁷ Briggs, *Socijalna povijest*, 141.

parlament i vlada bez njega do 1640. godine.⁶⁸ Zbog nužnih novih poreza, kralj te godine saziva takozvani Kratki parlament, u trajanju od tri tjedna, a nakon što ga raspusti saziva i Dugi parlament.⁶⁹ Tijekom tog zasjedanja, parlament donosi dva povijesna zakona, Trogodišnji zakon i Zakon protiv raspuštanja,⁷⁰ a objavljuje i Veliku pritužbu, protiv kraljeve vlasti.⁷¹

Od 1642., kada kralj odbija parlamentu prepustiti vlast koju on zahtjeva, do njegovog zatočenja 1647., kralj i parlament su u ratnom sukobu.⁷² Prijestolnica se tijekom tog razdoblja nalazila u Oxfordu, a prema zapovijedi vojnog suda Charles I je 1649. godine i pogubljen.⁷³ Iste godine, Oliver Cromwell postaje lord protektor, a Engleska je proglašena republikom, što je bilo stanje koje je potrajalo punih godinu dana, do njegove smrti.⁷⁴ Obzirom na to da je on bio puritanac, što je oblik protestantskog ekstremizma, protestantizam dobiva na snazi, a pošto Cromwella na vlasti naslijeđuju katolički kraljevi,⁷⁵ vlast postaje stabilna tek dolaskom Williama III, unuka Charlesa I, na vlast.⁷⁶ Stanje u zemlji postepeno se smiruje nakon Cromwellove smrti 1658. godine, a 1660. godine ponovno je uvedena i monarhija.⁷⁷

Pred sam začetak epidemije kuge u Londonu, grad broji oko 500 000 stanovnika.⁷⁸ On je bio pod stalnim priljevom imigranata, što je doprinijelo njegovu pozitivnom prirodnom priraštaju; također je radi opskrbe bio jako dobro povezan s drugim dijelovima Engleske, a sam je ostvarivao prihode i iz manufakturnih djelatnosti i iz trgovine, što je u ono vrijeme bila rijetkost.⁷⁹ Sam je grad bio podijeljen na dva dijela, onaj unutar zidina, gdje je koncentrirano bogatije stanovništvo te onaj van gradskih zidina, koji su nekad činila sela, a u kojem je u trenutku izbijanja epidemije

⁶⁸ Briggs, *Socijalna povijest*, 141.

⁶⁹ Ibid, 142.

⁷⁰ Trogodišnji zakon obvezuje kralja da parlament bude sazvan na minimalno 50 dana zasjedanja svake tri godine, dok Zakon protiv raspuštanja onemogućuje da itko osim samog parlamenta raspusti njegovo zasjedanje.

⁷¹ Briggs, *Socijalna povijest*, 142.

⁷² Tilly, *Europske revolucije*, 102. Vidi također kod Briggs, *Socijalna povijest*, 143.

⁷³ Tilly, *Europske revolucije*, 102. Vidi također kod Briggs, *Socijalna povijest*, 143.

⁷⁴ Tilly, *Europske revolucije*, 102.

⁷⁵ Charles i James II.

⁷⁶ Tilly, *Europske revolucije*, 102.

⁷⁷ Ibid Vidi također kod Moote, *The Great Plague*, 9.

⁷⁸ Taj je broj dobiven tako da se uzelo da je od 1565. godišnje rođeno 32.5 djece na 1000 stanovnika. Ibid, 1. Vidi također kod Inwood, *A history of London*, 158.

⁷⁹ Moote, *The Great Plague*, 1, 25.

koncentrirano čak četiri petine sveukupnog gradskog stanovništva.⁸⁰ Grad i "predgrađe" politički su bili odvojeni, a sama je vlada bila smještena van gradskih zidina i sve se veći broj ljudi selio u Westminsteru župu, kako bi se maknuo iz najbučnijeg dijela grada.⁸¹

Raspodjela bogatih i siromašnih građana Londona bila je neproporcionalna te je život za niže slojeve građana bio težak, a tijekom zime na prijelazu iz 1664. u 1665. godinu, siromašni su dovedeni u još teži položaj. Ta je zima bila jedna od najhladnijih koju je itko pamtio, a ugljen zbog potražnje dostiže toliku cijenu da ga kuhari prestaju upotrebljavati i zamjenjuju ga drvetom.⁸² Tada vlada i nestašica žita, što utječe na dostupnost kruha. Ceh⁸³ je svakoga tjedna propisivao težine štruce kruha za peni, odnosno tri štruce za pola penija,⁸⁴ a s padom temperature i sve težom dostupnošću pada i težina kruha.⁸⁵ Vlada umjetno ruši i cijene ugljena, dok broj nezaposlenih ljudi i oboljelih od raznih bolesti raste, točnije pada broj porezno sposobnih građana, čime se stvara začarani krug.

2.4. TIJEK I ŠIRENJE EPIDEMIJE

Začetkom onoga što danas nazivamo Velikom londonskom kugom, pronalazimo u prosincu 1664. godine, kada dolazi do prvog zabilježenog smrtnog slučaja u Westminsteru župi.⁸⁶ Na sam Badnjak iste godine, u župi Saint Giles in the Fields zabilježen je drugi smrtni slučaj od kuge, gdje je umrla jedna starica, a njezina su kuća i članovi obitelji stavljeni u karantenu.⁸⁷ Njezinoj je obitelji uz to dan i iznos od pet šilinga, koji bi im trebali pokriti tjedne troškove, pred kuću je postavljen čuvar koji će osigurati da nitko ne izlazi, a na vrata je stavljen crveni natpis, koji je bio karakterističan za cijeli tijek epidemije: "*Lord have mercy upon us.*"⁸⁸ Također, župa je pokojnici platila lijes, a vjerojatno je i da je dala određen iznos siromašnoj susjedi, kako bi se zatvorila u kuću

⁸⁰ Moote, *The Great Plague*, 24.

⁸¹ Ibid, 25, 33.

⁸² Ibid, 44.

⁸³ Guildhall.

⁸⁴ Pennyloaf, odnosno tri halfpenny loaves.

⁸⁵ Moote, *The Great Plague*, 45.

⁸⁶ A. T. Malkin, *Historical parallels*, vol. 2 (London, 1835), 85. Vidi također kod Moote, *The Great Plague*, 19.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Gospodine smiluj nam se. Malkin, *Historical parallels*, 91. Vidi također kod Moote, *The Great Plague*, 19, 84.,

s oboljelima i brinula o njima.⁸⁹ U istom razdoblju, za vrijeme blagdana, obolijeva još jedna osoba, koja se na iznenađenje liječnika oporavlja, a među ljudima ne izbija strah, usprkos velikom broju oboljelih u kratkom vremenu,⁹⁰ zbog sigurnosti u to da zimi, u vrijeme hladnoća, kuga nikada ne poprima razmjere epidemije.⁹¹

Prije Božića, ali i u mjesecima koji su nadolazili, zima koja je pala na London bila je jedna od najhladnijih koje se itko sjećao i sigurno je to uzrok što je između prvog primjećivanja bolesti i jačanja epidemije postojala toliko dugačka stanka.⁹² Od 1550. godine, kada je London brojao oko 70 000 stanovnika, do trenutka izbijanja epidemije, broj ljudi koji su živjeli u gradu porastao je na 450 000, uz još 50 000 prolaznika i posjetitelja na dnevnoj bazi te je u gradu živjelo čak 10% populacije Engleske.⁹³

Zima i početak proljeća, ukoliko se izostavi nekoliko izoliranih slučajeva obolijevanja od kuge,⁹⁴ prolazi dosta mirno, a prvi pravi znakovi opasnosti javljaju se u travnju, kada je, hodajući ulicama, prvi puta moguće vidjeti više zatvorenih kuća s karakterističnim natpisom na njima, a među ljudima se počinju širiti priče i strah od epidemije.⁹⁵ Početkom lipnja bolest počinje dramatično jačati te je njome zahvaćeno čak deset londonskih župa, onih siromašnijih, ali u nešto manjoj mjeri i bogatijih.⁹⁶ Od 112 osoba, koliko ih je od kuge umrlo u prvom tjednu mjeseca, taj je broj do kraja porastao do brojke od 500 mrtvih,⁹⁷ što je uzrokovalo da u posljednjem tjednu lipnja i prvom tjednu srpnja dođe do prvog masovnog egzodusa iz Londona.⁹⁸

Tijekom srpnja, srednja i bogata klasa gotovo nestaju iz grada, svi se već nalaze van Londona, a tokom mjeseca od brojke od oko 700 umrlih broj raste na preko 2000 smrtnih slučajeva.⁹⁹ Od 26. srpnja kuga je već prisutna u svim londonskim župama,¹⁰⁰ a broj umrlih do kraja

⁸⁹ Moote, *The Great Plague*, 19.

⁹⁰ Usporedbe radi, u cijeloj je prethodnoj godini oboljelo troje ljudi, a samo u posljednjem mjesecu njih dvoje.

⁹¹ Moote, *The Great Plague*, 20.

⁹² Ibid, 22

⁹³ Usporedbe radi, Pariz, najveći europski grad toga vremena, dom je tek 3% ukupnog stanovništva Francuske. Ibid, 26.

⁹⁴ Bez smrti u siječnju, jedna u St.Gilesu u veljači. Ibid, 46.

⁹⁵ Danas se zna i da je bilo prikriivanja smrtnih slučajeva od kuge, Ibid, 47, 52. Vidi također kod Pepys, *Memoirs*, 266.

⁹⁶ Moote, *The Great Plague*, 81.

⁹⁷ Vincent, *God's terrible voice*, 10.

⁹⁸ Ibid,12,13. Vidi također kod Moote, *The Great Plague*, 89.

⁹⁹ Vincent, *God's terrible voice*, 13.

¹⁰⁰ Pepys, *Memoirs*, 297.

kolovoza dostiže broj od 7000.¹⁰¹ Do sredine rujna, kada po prvi put broj oboljelih počinje opadati, tjedni broj umrlih jest na oko 8000.¹⁰² Bolest je tada već toliko proširena da propisi o karanteni nisu održivi, a zvona koja inače zvone kad god netko umre prestaju zvoniti u potpunosti, pošto kada bi obilježavala svaku smrt ne bi uopće prestajala sa zvonjavom.¹⁰³ Mjere koje su poduzete kako bi se širenje bolesti zaustavilo, iako neučinkovite, bile su sveobuhvatne. Okupljanja su bila zabranjivana, osim jednom mjesečno kada su organizirane zajedničke mise i molitve u svrhu prestanka epidemije, zatvarane su škole i sudovi, dok zakonodavni sustav i rad policije uvelike kaskaju za onim u vrijeme normalnih okolnosti.¹⁰⁴

Strah koji je zavladao naglo se smiruje tijekom listopada i studenog, kada ljudi, željni normalnog života, slobodnog kretanja i svježeg zraka, neoprezno izlaze na ulice, čime uzrokuju ponovno jačanje epidemije i nagli porast broja oboljelih, kojeg nasreću zaustavlja hladnoća do koje tada dolazi.¹⁰⁵ Od siječnja epidemija kuge i službeno završava, kontinuiranim padom broja oboljelih, a tada dolazi i do najmanje smrtnosti unatrag mnogo godina, upravo radi smanjenog broja stanovnika, kao i broja umrlih prethodne godine.¹⁰⁶

¹⁰¹ Pepys, *Memoirs*, 311.

¹⁰² Ibid, 315.

¹⁰³ Moote, *The Great Plague*, 128.

¹⁰⁴ Ibid, 116.

¹⁰⁵ John Scott, *Narratives of two families exposed to the Great Plague of London* (London, 1832), 32.

¹⁰⁶ Pepys, *Memoirs*, 353.

3. LORD HAVE MERCY UPON US: KUGA I LJUDI SEDAMNAESTOG STOLJEĆA

Najbolji lijek protiv kuge

Jest pobjeći od nje čim dalje.¹⁰⁷

Događaji koji su se odvijali u nekom trenutku ljudske povijesti ne samo da ostavljaju dubok trag na ljude, već ostavljaju traga i u načinu na koji ti ljudi promišljaju i proživljavaju same te događaje i način na koji oni oblikuju njihove živote. Naziv ovog poglavlja dolazi upravo iz samog utjecaja koji je londonska kužna epidemija ostavila na ljude onoga vremena, a koji su tu frazu koristili kako bi zapečatili kuće onih koji su oboljeli. Iz nje se jasno da razlučiti nešto o mentalitetu ljudi sedamnaestog stoljeća, a koji će nešto detaljnije biti obrađen u četvrtom poglavlju ovog rada, ali i o načinu na koju su shvaćali bolest koja ih je snašla, a i kako su se protiv nje pokušavali boriti. U prvom potpoglavlju detaljnije ću obraditi pitanje načina shvaćanja epidemije u Londonu sedamnaestog stoljeća, što mi omogućava količina sačuvanih izvora; naime, za ovu epidemiju imamo i nekoliko dnevnčkih zapisa, od kojih je najpoznatiji onaj Samuela Pepysa. Drugo potpoglavlje bavi se pitanjem borbe protiv bolesti, kako su obični ljudi pokušavali spriječiti zarazu, ili je liječiti ukoliko je do nje došlo i kako je medicinska struka reagirala na epidemiju. Koristiti ću i mogućnost usporedbe s četrnaestim stoljećem, kada je epidemija nazvana Crna smrt harala Europom, zato što smatram da je zanimljivo vidjeti je li i na koje načine struka napredovala unutar ta tri stoljeća. Treće poglavlje završiti ću raspravom o ekonomskoj situaciji u Londonu 1665.-1666. i time kakav je ona utjecaj imala na tijek epidemije.

3.1. BOLEST U OČIMA SUVREMENIKA

U ovom dijelu rada najviše ću se fokusirati na dva sačuvana dnevnička zapisa iz vremena epidemije, one Samuela Pepysa i Johna Evelyn. Naime, preko njih je najlakše vidjeti kako su

¹⁰⁷ Archibald W. Sloan, „Medical and Social aspects of the Great Plague of London in 1665,“ *Medical Journal*, vol. 47, 273.

suvremenici promišljali epidemiju, gdje su vidjeli uzroke, na što su najviše obraćali pažnju i način na koji su o njoj pisali, što nam daje uvid u mentalitet ljudi sedamnaestoga stoljeća.

Kao što je i u narativima prijašnjih stoljeća bilo uobičajeno, dnevnički zapis Samuela Pepysa kugu neporecivo povezuje s pojavom kometa na nebu. Krajem 1664. godine, Pepys piše kako čak i kraljevska obitelj uvečer promatra komet o kojemu svi pričaju proteklih nekoliko dana, a sam autor izražava žaljenje zato što ga on, radi oblačnog vremena ne uspijeva vidjeti.¹⁰⁸ Iako se u travnju priča o novom kometu, on ga ponovno ne uspijeva vidjeti i iako ljudi počinju pričati kako su ti kometi najava teških budućih događaja, Pepys daje pokušaj znanstvenog objašnjenja za komet i piše kako se komet javlja na nebu svakih nekoliko godina i kako je on uobičajena pojava.¹⁰⁹

Iako su spomeni kuge do travnja rijetki, od početka svibnja Pepys o kugi piše redovito, a njegovi dnevnički unosi na početku se najviše baziraju na pričama koje se o početku epidemije šire i strahu kojega izazivaju. Također, spominje i brojne „narodne“ lijekove o kojima se šire priče a koje on očito smatra čistim besmislicama.¹¹⁰ Od početka lipnja, broj oboljelih naglo raste, a sam Pepys po prvi puta nailazi na zapečaćene kuće; tada donosi i priču o liječniku, član čijega je kućanstva obolio i liječnik se sam prijavio i zatražio da mu se kuća zapečati. Način na koji tu priču Pepys donosi pokazuje nekoliko stvari; prvo, da je takva pojava bila neuobičajena, čime priče o lažiranju i prikriivanju simptoma dobivaju na težini; drugo, da su liječnici, kao i drugi pripadnici višeg sloja stanovništva sudjelovali u lažiranju simptoma, usprkos činjenici da su morali znati potencijalne posljedice ovakvog čina i treće, da su se zakoni čvršće primjenjivali na siromašnjima, pošto je liječnik zaradio velike simpatije naroda svojim potezom.¹¹¹ Od sredine lipnja kuga toliko počinje jačati da Pepys čak navodi i rutu kojom se bolest širi, kao i ulice gdje se kuće zapečaćuju. Zanimljivo je primjetiti da i sam autor, suvremenik epidemije, govori o tome kako su brojevi umrlih nerealni, stoga što je nemoguće znati koliko pripadnika siromašnog sloja ljudi stradava, a da gradske vlasti toga nisu niti svjesne.¹¹²

¹⁰⁸ Pepys, *Memoirs*, 232.

¹⁰⁹ Ibid, 252-3, 260.

¹¹⁰ Ibid, 269.

¹¹¹ Ibid, 276.

¹¹² Ibid, 311.

Pepys donosi vrlo detaljne zapise i o napuštanju grada od strane bogatijeg stanovništva i iznosi komentar koji vrlo jasno dočarava sliku Londona u ljeto 1665. godine: „Gotovo čitav grad odlazi van grada, kočije i vagoni prepuni su ljudi koji odlaze na selo.“¹¹³ Imamo sačuvan i spomen njegova odlaska u obližnje mjesto, kada primjećuje da se stanovnici boje svakoga tko dolazi iz Londona.¹¹⁴ U to vrijeme autor počinje intenzivnije pratiti i Bills of Mortality i donositi brojeve prikazane u njima, što se poklapa s vremenom kad broj umrlih počinje dramatično rasti. Također, u srpnju donosi zapise o tome kako su ulice Londona gotovo potpuno puste. Pogrebni običaji su također jedna od tema njegovog dnevnika, iz kojega je vidljivo kako su ljudi često pokapani na poljima, u masovnim jamama, a kako je pogreb unutar samih posjeda kapela i crkava nešto što si samo rijetki mogu priuštiti.¹¹⁵ Brojna tijela nalaze se ostavljena i na ulicama grada, pa Pepys piše kako ova bolest čini ljude: „Okrutnijima jedni prema drugima nego prema psima.“¹¹⁶

U gradu je u to vrijeme bilo i nekoliko slučajeva koji opisuju ljudski strah od prijenosa bolesti, kao i tragikomične situacije do kojih je dolazilo. Jedan od njih je slučaj odbjegle bolesnice, kojoj je sestra kucala na vrata i kada nitko nije odgovarao pretpostavila da je preminula. Dok je ona pokušavala organizirati ukop, sreća je na cesti svoju navodno preminulu sestru i premrla od straha. Također, jedna se bolesnica vozila u kočiji s navučenim zastorima, a lord s kojim se na cesti mimoišla htio je vidjeti koja se to dama skriva u vozilu, pa je gurnuo glavu unutra i otišao u uvjerenju da mu se sprema smrt.¹¹⁷ Iako suvremenim čitateljima ovakve priče doprinose zanimljivosti teme, a u njima nije teško vidjeti niti humor, ljudima koji su ih proživljavali ovakvi su događaji sigurno predstavljali velik problem i doprinosili strahotama tog doba. Svijest o prolaznosti života vidljiva je i u Pepysovom dnevniku, kada on piše kako pokušava sve započete poslove

¹¹³ I find all the town almost going out of town, the coaches and wagons being all full of people going into the country. Pepys, *Memoirs*, 281.

¹¹⁴ Ibid, 298.

¹¹⁵ Pravilan pogreb morao je, prema kršćanskim običajima, biti izveden na posvećenom tlu. Na neposvećenom tlu ukapali su se jedino samoubojice, nekrštena djeca, Židovi, oboljeli od gube, heretici i oni na koje jestavljen interdikt. Paul Binski, *Medieval Death: Ritual and Representation* (London: British Museum Press, 1996), 56.

¹¹⁶ „More cruel to one another than we are to dogs.“ Pepys, *Memoirs*, 310.

¹¹⁷ Ibid, 302-3.

privesti kraju, a sastavlja i novu oporuku, uz rečenicu: „Grad postaje toliko zaražen da se čovjek ne može pouzdati niti da će preživjeti naredna dva dana.“¹¹⁸

Važno je također spomenuti da su opisi završetka epidemije vjerojatno i najzanimljiviji u cijelom dnevniku. Pepys piše o povratku liječnika koji su prethodno napustili grad, koji se opravdavaju zbog svog odlaska. Dio njih pokušava objasniti ljudima kako su otišli stoga što im je otišla većina pacijenata. Također, Pepys 30. siječnja 1666. godine po prvi puta odlazi u crkvu otkada je epidemija počela, pa piše o tome kako mu se čini da je tlo oko crkve puno više nego je to bio slučaj prije, zbog tijela ukopanih u grobovima. Već idućeg dana piše o peticiji lokalnog stanovništva da se mjesta ukopa oko crkve prekriju vapnom, kako bi se osiguralo da ne postanu izvor zaraze.¹¹⁹ U veljači, Pepys piše o odlasku na misu i to ne radi pobožnosti, već isključivo zato što će misu voditi svećenik koji je tijekom epidemije izbjegao iz grada. Primarni razlog dolaska je to da čuje svećenikovu javnu ispriku, no odlazi razočaran, zato što je isprika bila jako kratka, a i sama misa loša.¹²⁰ Evelynov dnevnik gotovo u potpunosti sadržajno prati puno elaboriraniji Pepysov zapis, s time da se više fokusira na vjerski aspekt epidemije, pozivajući se na vjeru u Boga i njegovu providnost.

3.2. BORBA PROTIV BOLESTI NA PRIVATNOM PLANU

Iz primarnih izvora nastalih u vrijeme same epidemije u Londonu, kao što je primjerice dnevnik Samuela Pepysa, vidljivo je kako je umiranje ljudi u agoniji, ponekad i iznenada na ulicama, kod ljudi izazvalo paniku te su se stoga poduzimale određene mjere kako bi se bolest suzbila.¹²¹ Teorijska pozadina bolesti nije puno uznapredovala od epidemije Crne smrti u četrnaestom stoljeću.

Temeljna medicinska znanja i u razdoblju srednjeg, kao i novog vijeka, potječu iz antičkih vremena, od *otaca medicine* Hipokrata, Galena i Aristotela.¹²² Hipokrat i Galen najutjecajniji su od njih trojice, barem kada je u pitanju epidemija kuge, stoga što su udarili temelje najraširenijoj teoriji

¹¹⁸ „The town growing so unhealthy, that a man cannot depend upon living two days.“ Pepys, *Memoirs*, 304.

¹¹⁹ Ibid, 361-2.

¹²⁰ Ibid, 362.

¹²¹ Oboljeli, zatvoreni u kućama i ostavljeni da umru ponekad su u agoniji otvarali prozore i vrištali, što je u prolaznicima samo dodatno pojačavalo osjećaj panike. Malkin, *Historical parallels*, 93.

¹²² Byrne, *Daily Life*, 14.

idućeg tisućljeća, teoriji tjelesnih tekućina. Hipokrat, koji je proučavanjem simptoma vidljivih na tijelu u trenutku izbijanja neke bolesti, prvi iznosi teoriju, dok Galen govori o začetku tjelesnih bolesti uvođenjem triju medicinski bitnih faktora u jednadžbu: prirodnih, neprirodnih i protuprirodnih.¹²³ Kada bi se ljudsko zdravlje poremetilo, to se pripisivalo utjecaju neprirodnih elemenata na one prirodne, koji bi time poremetili ravnotežu četiri tjelesne tekućine od kojih se vjerovalo da je tijelo sastavljeno, a ovisno o težini bolesti, ti faktori su mogli dospjeti u tijelo različitim putevima.

Još se tada vjerovalo kako su onečišćenja u zemlji, na koje potom utječe toplina i sunčeve zrake, uzrokovala isparavanje otrovnih tvari, takozvanih mijazmi, koje se šire zrakom i predstavljaju glavnog uzročnika bolesti. Kod posebno teških bolesti, uzročnik se uvijek pripisivao pokvarenom zraku i udisanju istoga, upravo iz razloga što patogen na taj način najlakše i najbrže dopijeva u tijelo, a sam je proces gotovo nemoguće kontrolirati. U godini kada je počela epidemija u Londonu, 1665., proljeće je bilo jako toplo, što je prema tadašnjim torijama potaknulo isparavanje mijazmi; uz to, iz istog razloga protok ljudi je bio jako velik, organizirala su se velika proljetna čišćenja, kao i druženja, što je doprinijelo širenju bolesti.¹²⁴

Motiv koji je tipičan za sve epidemije kuge pojavljuje se i u Londonu, a to je motiv kometa koji je vidljiv nad gradom, a na kojega se gledalo kao na zlokobno predskazanje budućih događaja.¹²⁵ 1665. godine, iznad Londona su bila vidljiva čak dva kometa. Ta su dva kometa, prema nekim izvorima bili različiti, pošto je onaj prije kuge *“prošao sporo, ali oštro, a onaj prije vatre izgledao je kao da gori i prošao je puno brže,”* a oba su smatrana glasnicima strašnih događaja koji će uslijediti.¹²⁶ Jedna od teorija o prijenosu kuge također je vidljiva i u svim ranijim epidemijama, a

¹²³ Prirodni faktor jest samo ljudsko tijelo (uključujući sve što ga sačinjava, kao i četiri tjelesne tekućine), neprirodni vanjski faktori, a protuprirodni bolest i njezini simptomi. Byrne, *Daily life*, 17.

¹²⁴ Moote, *The Great Plague*, 57.

¹²⁵ U recentnoj literaturi pojavljuju se i drugačija tumačenja činjenice da su u prošlosti, još od početka srednjeg vijeka, motivi kometa i kuge bili nužno povezani. Grupa istraživača, na čelu s paleoekologom sa sveučilišta u Belfastu, Mikeom Bailliem, tvrde da je ta poveznica dublja od čisto metaforičke te da je raspadni materijal od izgaranja kometa sadržavao patogen koji je uzrokovao epidemije. Vidjeti na primjer M. G. L. Baillie, *New Light on the Black Death: The Cosmic Connection* (Stroud: Tempus, 2006).

¹²⁶ Malkin, *Historical parallels*, 89.

povezana je s visokom zaraznošću kuge; ta teorija govori o tome kako je dovoljan samo jedan pogled na oboljelu osobu da bi se bolest prenijela i da bi se zdrav čovjek zarazio.¹²⁷

Iako povlači dobar dio ideja iz ranijih razdoblja, znanstvena misao u novom vijeku ipak ne stagnira, već se odmiče od određenih dogmi koje su do tada bile ustaljene. U ovom razdoblju popularna postaje i teorija koje se u prethodnom stoljeću držao Girolamo Fracastoro,¹²⁸ koji je smatrao da se svijet sastoji od atoma.¹²⁹ U takvom tumačenju, začetnici bolesti jesu oku nevidljive sjemenke, koje se šire atmosferom i prenose ne samo sa stvari, već i s čovjeka na čovjeka, a toliko su malene da ih ne možemo vidjeti okom te su jedino što možemo spoznati njihove posljedice;¹³⁰ ova je teorija očito puno bliža današnjim znanstvenim činjenicama od onih koje su bile rasprostranjene u ranijim razdobljima. Prema Fracastoru, jedini je način izbjegavanja zaraze bio bijeg, čega su se Londončani i držali, o čemu će više riječi biti u kasnijim dijelovima ovog rada. Tijekom Londonske kuge javlja se i pitanje je li epidemija bila samo jedna bolest, ili je toliko visoka smrtnost uzrokovana kombinacijom različitih bolesti, što je pitanje kojim se epidemiolozi i povjesničari kuge bave i danas.¹³¹

Uz mijazme, koje su započele epidemiju, postojala je teorija koja je govorila kako se bolest počela širiti kontaktom ljudi sa drugim osobama i stvarima, tako su primjerice neki od „krivaca“ za bolest bili i zaraženo ovčje meso, životinje,¹³² kao i lutalice;¹³³ ljudi se stoga iz preventivnih razloga zatvaraju u vlastite domove i pokušavaju isključiti ikakav kontakt s vanjskim svijetom.

U jeku epidemije, svi oni koji nisu u mogućnosti zatvoriti se unutar vlastitog doma, čine sve kako bi spriječili mogućnost zaraze. Zanimljivo je uočiti kako dobar dio preventivnih proizvoda koji su bili korišteni, iako je velika većina besmislena, koristimo i danas te su postali dio „narodne medicine,“ za koju je struka potvrdila da u određenim aspektima djeluje pozitivno na ljudsko

¹²⁷ Moote, *The Great Plague*, 58. Isti motiv javlja se i tijekom epidemije Crne smrti u četrnaestom stoljeću. Vidjeti na primjer Matteo Villani, *Cronica di Matteo Villani: A miglior lezione ridotta coll'aiuto de'testi a penna*, vol. 1, ed. Filippo Williams and Ignazio Moutler (Florence: S. Coen, 1825), 9.

¹²⁸ Lat. Hieronymus Fracastorius (c.1478. – 1553.), fizičar, pjesnik, astronom i geolog, koji je bio idejni tvorac moderne teorije o širenju bolesti, nekoliko stoljeća prije nego je takva teorija znanstvenim putem dokazana kao točna. <http://www.britannica.com/biography/Girolamo-Fracastoro>, posljednji put pristupljeno 4. kolovoza, 2015.

¹²⁹ Iako je ova teorija postojala još u ranijim razdobljima nije bila toliko općeprihvaćena.

¹³⁰ Moote, *The Great Plague*, 71.

¹³¹ Ibid, 64.

¹³² Više o postupanju sa životinjama u idućem potpoglavlju.

¹³³ Moote, *The Great Plague*, 70.

zdravlje.¹³⁴ Nathaniel Hodges, jedan od najpoznatijih liječnika koji su djelovali u vrijeme kuge, imao je dnevnu rutinu po pitanju toga što je poduzimao kako se ne bi zarazio.¹³⁵ Svako je jutro u usta stavljao muškatni oraščić, a kada bi odlazio u kućne posjete sa sobom je uzimao podstavljene posude za održavanje topline s ugljenom, koje bi potom palio na ulazu u kuće i pokraj bolesnika, ukoliko je to bilo moguće. Na njih bi stavljao živo vapno, zajedno s mirisnim travama, za što je vjerovao da uništava mijazme.¹³⁶ U ustima je tijekom posjete pacijentima uvijek imao pastile, a kada bi smatrao da mu je organizam oslabljen ne bi ulazio u kuće oboljelih.¹³⁷ Zanimljivo je spomenuti da Hodges, usprkos činjenici da je puštanje krvi smatrano najboljim pročišćivačem organizma, smatra da on samo oslabljuje tijelo i ne prakticira ga.¹³⁸ Uz ono što je on koristio, ljudi su na brojne druge načine pokušavali ujednačiti tjelesne tekućine, u želji da izbjegnu oboljenje; koristili su primjerice rutvicu, pelin, smirnu i kurkumu.¹³⁹ Uz to, postojala je lista namirnica koje su se preporučale konzumirati, stoga što su pozitivno djelovale na tijelo, kao i one koje su ga oslabljivale, pa ih se preporučalo izbjegavati. Tekućine su se balansirale pravilnim izbacivanjem štetnih tvari iz tijela, a pošto se smatralo da bolest tijelo napada izvana, aktivnosti koje su ga činile podložnim, primjerice kupanje koje otvara pore i znojenje izazvano tjelesnim aktivnostima bilo kojeg tipa strogo su se izbjegavale.¹⁴⁰ Osim ovakvih praktičnih postupaka, postojali su brojni koji su proizlazili iz pukog vjerovanja u ljekovita svojstva određenih namirnica, kao što je duhan,¹⁴¹ ali i

¹³⁴ Uz „u zdravom tijelu zdrav je duh,“ što je moto koji je u praktičnom smislu bio primjenjivan od antičkih vremena, u širokoj je upotrebi bio i češnjak. Tijekom Velike londonske kuge, rašireno je bilo i vjerovanje da ocat i ljekovite trave pomažu u sprječavanju zaraze. Ovo potječe od jedne prilike kada su lopovi uhvaćeni tijekom pljačke pokojnika umrlog od kuge, pa su upitani kako se ne boje prijenosa bolesti te su odgovorili da je to iz razloga što su se namazali mješavinom octa i mirisnih trava. Malkin, *Historical parallels*, 112.

¹³⁵ Nathaniel Hodges (1629.- 1688.), londonski liječnik, poznat po svojem djelovanju tijekom epidemije kuge u Londonu, 1665.- 1666. Jedan od rijetkih liječnika koji nije napustio grad zajedno s ostalim liječnicima i drugim dobrostojećim građanima, a za sobom je ostavio i djelo *Loimologia*, jedan od najpoznatijih traktata o epidemiji kuge, korišten i za potrebe ovog istraživanja. <http://jmb.sagepub.com/content/early/2014/02/27/0967772014525095.abstract>, posljednji put pristupljeno 5. kolovoza, 2015.

¹³⁶ Malkin, *Historical parallels*, 141.

¹³⁷ To se primjerice odnosilo i na zadihanost i znoj, što je u skladu s teorijom tjelesnih tekućina. Uz to je imao i poseban režim prehrane, gdje je svakodnevno odlazio na ručak koji se sastojao od kuhanog mesa, kiselih krastavaca i posebnog napitka koji je u izvorima nazvan „sack,“ a što se danas odnosi na preteču višnjevače. Ibid.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Ibid, 97.

¹⁴⁰ Moote, *The Great Plague*, 97, 103.

¹⁴¹ Navodno su učenici prestižne akademije Eton podlijevali fizičkom kažnjavanju ukoliko nisu konzumirali propisanu dnevnu dozu duhana. Ibid, 105.

brojni talismani i amuleti, čije su proizvodnja i prodaja u ovom razdoblju probijale rekorde.¹⁴²

Ukoliko bi svi ovi preventivni potezi propali, a i u ovoj ali i drugim epidemijama kuge je to najčešće bio slučaj, na scenu su napokon stupali ljudi koji su i bili školovani za borbu protiv bolesti, a koji su bili dio tada već prilično zastarjele podjele unutar medicinske struke; naime, tradicionalno je postojala podjela na apotekare, kirurge i liječnike, od kojih su jedino posljednji službeno bili prihvaćeni kao medicinsko osoblje. Do dvanaestog stoljeća, kada se otvaraju prva sveučilišta, glavni autoritet u području medicine bili su pripadnici klera,¹⁴³ no njihova važnost opada sa stvaranjem novih centara učenja, ali i dobivanjem novih spoznaja, ponajviše kroz prevođenje arapskih tekstova.¹⁴⁴

Studij medicine u početnoj je fazi razvoja sveučilišta bio dugotrajan i iscrpljujuć proces,¹⁴⁵ a o toj činjenici dovoljno govori to da je u šesnaestom stoljeću sa sveučilišta Oxford i Cambridge zajedno, diplomiralo pet do šest doktora po desetljeću, dok je kasnije taj broj rastao.¹⁴⁶

Slijedeći autoritet nakon samih liječnika bili su kirurzi, čiji se posao za razliku od moderne percepcije te struke nije smatrao nečim što je potrebno studirati, već čistim zanatom; oni bi na praktičan način učili vještine kirurgije te bi nakon određenog vremena naučništva smjeli ući u ceh i prakticirati naučeno. Posebno je zanimljivo to što su u struku smjele ući i žene, no tome je bilo tako iz čisto praktičnih razloga.¹⁴⁷ Posljednja grupa ljudi, ujedno i ona koja je ulijevala najmanje povjerenja bili su apotekari; naime nije bilo teško ući u taj posao, a apotekari su koristili svaku priliku kako bi prevarom zaradili novac, što se također događalo i tijekom Velike londonske kuge, o čemu će više biti riječi nešto kasnije u ovom poglavlju.

Ono prema čemu se kuga najčešće identificirala bili su njezini simptomi, posebice buboni,

¹⁴² Jedan od takvih načina prevencije za kojeg imamo zapis jest nošenje mrtve žabe umotane u lan oko vrata. Sloan, *Medical and Social Aspects*, 272.

¹⁴³ Liječnička dozvola još se u sedamnaestom stoljeću izdavala onima koji su dovoljno školovani za to zvanje, a oni koji su ju dodjeljivali bili su ili „Kolegij liječnika“ (*College of Physicians*) ili pak biskup anglikanske crkve, što ukazuje da iako je povezanost medicine i religijske prakse opadala, još nije u potpunosti nestala. Malkin, *Historical parallels*, 96.

¹⁴⁴ Prvi odsjek za medicinu u Europi nastao je pri sveučilištu u Salernu, a prilikom otvaranja odsjeka po kontinentu nije se gledalo na religijsku pripadnost studenata, što je omogućilo kolanje informacija. Byrne, *Daily life*, 18.

¹⁴⁵ Taj je proces uključivao gimnazijsko obrazovanje, potom četiri do pet godina proučavanja slobodnih vještina, nakon čega bi uslijedilo isto toliko godina proučavanja medicine. Ibid, 19.

¹⁴⁶ Takav se trend pripisivao opadanju kvalitete studija kroz snižavanje kriterija za upis, ali i onih akademskih. Ibid, 25.

¹⁴⁷ Naime, smatralo se prikladnijim da žene vrše zahvate nad ženama, nego da to čine muškarci. Ibid, 36.

otečenost limfnih čvorova na tijelu bolesnika, najčešće na bedrima, pazusima ili ispod ušiju.¹⁴⁸ Ono što razlikuje opis simptoma ove epidemije i onih prethodnih jest količina pažnje koja se pridaje ostalim simptomima, kao što su to vrućica, drhtavica, slabost organizma, a pratilo se i vrijeme koje je prolazilo između pojave različitih stadija bolesti.¹⁴⁹ Liječenje kuge polazi od činjenice da se za nju, kao i svaku drugu bolest, smatralo da je uzrokovana poremećajem tjelesnih tekućina; iz tog se razloga tijelo pokušavalo osloboditi viška nepoželjnih, a u njega unijeti poželjnu tekućinu. Čišćenje tijela vršilo se znojenjem, mokrenjem, defekacijom, ali i puštanjem krvi, čime se u tijelu stvarala ravnoteža. Tek su rijetki liječnici u tome vidjeli slabljenje tijela te izbjegavali tu praksu.¹⁵⁰

Ukoliko takav vid liječenja ne bi upalio, pokušavalo se na brojne druge načine, a posebno je cvala prodaja različitih napitaka koji su garantirali prevenciju i izlječenje, a najpoznatiji od njih jest *theriac*. *Theriac* je napitak koji se koristio još od antičkih vremena, navodno još od pontskog kralja Mitridata, a koji se izvorno koristio za zmijske ugrize; naime, vjerovalo se da redovita konzumacija malih količina otrova stvara otpornost tijela, pa nije neobično da je njegova upotreba postala toliko široka. U *theriac* se stavljala ogromna količina različitih sastojaka, između ostalog češnjak, ali i opij, pa ukoliko i ne bi došlo do izlječenja (a najčešće naravno ne bi, a čak i kada bi teško da se to može pripisati ovom napitku) barem bi se olakšali posljednji sati umirućega.¹⁵¹

Najvažniji dio tretmana odnosio se na bubone, koji su smatrani nakupinama otrova u tijelu kojega je trebalo ispustiti. Na njih su se primjenjivali oblozi kojima se iz njih cijedio gnoj, a često se događalo i da užasno otvrdnu, pa ih se palilo različitim kiselinama,¹⁵² što je najčešće rezultiralo

¹⁴⁸ Upravo stalni spomen bubona u sačuvanim pisanim izvorima koji govore o kugi utječe na sigurnost većine ljudi koji se bave njezinom problematikom u tvrdnji da se u ovim epidemijama zapravo radilo o bubonskoj kugi, koja je u najmanju ruku bila jedna od bolesti koje su uzrokovala do tada neviđenu smrtnost. Usprkos tome, oko ove teme i dalje postoje brojne nedoumice, obzirom na to da su lokacije bubona u sukobu s onime što o kugi znamo danas; primjerice, ugrizi buha utjecali su na lokaciju bubona, a buhe najčešće grizu na području nogu, što bi značilo da se buboni trebaju javljati na području bedara, a najviše spomena imamo na područje pazuha. Oko ovog pitanja ni danas ne postoji konsenzus.

¹⁴⁹ Ukoliko nije bilo bubona, na prsima su se pojavljivale crvene fleke, a zanimljivo je spomenuti kako se već tada stvorila poveznica s buhama, pošto su mnoge te fleke podsjećale upravo na njihov ugriz. Malkin, *Historical parallels*, 62.

¹⁵⁰ Vidi fusnotu 140.

¹⁵¹ Postojale su različite vrste *theriaca*, a najpoznatije su bile Galenova *primadona*, takozvana prva dama medicine, kao i *theriaca magna* ili *maior*, koji je dozrijevaao deset godina. Christiane Nockels Fabbri, "Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac," *Early Science and Medicine* 12, no. 3 (June 1, 2007), 263. U vrijeme kuge u Londonu u sedamnaestom stoljeću jedan od najpoznatijih *theriaca* bio je *Walter Raleigh*. Malkin, *Historical parallels*, 105.

¹⁵² Ovo je najčešće bio tretman za bogatije stanovnike, siromasima se preporučalo na bubon aplicirati luk ili pak živu pticu. Ibid, 105, 107.

umiranjem u agoniji.¹⁵³

Mnogi su u tijeku epidemije zarađivali jako velike količine novaca prodajući lažne lijekove ili potičući ljude da se okrenu alternativnim izvorima zadržavanja. U tom su razdoblju proročanstva i astrologija, koja je sama po sebi bila u izravnoj vezi s medicinom tog vremena, uživale jako veliku popularnost te su brojni proricatelji i njihove apokaliptične vizije budućnosti od epidemije stekli veliko bogatstvo i popularnost.¹⁵⁴ Podjednako sveobuhvatna botba protiv epidemija odvijala se i na gradskoj razini, o čemu će detaljnije biti riječi u slijedećem potpoglavlju.

3.3. BORBA PROTIV BOLESTI NA JAVNOM PLANU

Metode borbe protiv bolesti u sedamnaestom su stoljeću bile izrazito zastarjele; prva je reakcija na nagli proboj bolesti na nekom području bilo zaprječavanje pristupa, ponekad čak i čitavim gradovima i to uz pomoć vojnih trupa.¹⁵⁵ Obzirom na to da se, vrlo razmno, smatralo da se bolest najlakše i najčešće širi morskim putevima, prva linija obrane najčešće su bile triantene, a potom kada bi se one pokazale neučinkovitima i karantene, čiji se izum pripisuje Dubrovniku, još krajem četrnaestog stoljeća.¹⁵⁶ U trenutku izbijanja kuge u Londonu, grad nema dobre uvjete za tretiranje pacijenata, usprkos činjenici da je kuga u gradu bila redovita pojava već treće stoljeće za redom; lazareti koji su još od ranije služili smještaju oboljelih od gube prenamijenjuju se za kužne bolesnike, a oni novi koji se izgrađuju služe gotovo isključivo za siromašne ljude, stoga što ih bogatiji izbjegavaju, što postaje veliki izvor nezadovoljstva u gradu.¹⁵⁷ Kućno liječenje, iako načelno zabranjeno, često postaje predmet popuštanja na početku epidemije, no kada bolest uzme maha ponovno prestaje biti praksa, zbog čega su često nastajali nemiri, posebice među siromašnima.¹⁵⁸ Broj ljudi koji su londonske bolnice mogle zaprimiti krajem 1664. godine, za koju imamo podatke jest zanemariv; kapacitet je oko 500 ljudi, nesrazmjerno s brojkom od preko 7000

¹⁵³ Ibid, 97, 104.

¹⁵⁴ Malkin, *Historical parallels*, 90

¹⁵⁵ To se nazivalo takozvanom Francuskom metodom. Scott, *Narratives*, 1.

¹⁵⁶ Gordan Ravančić, „Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku: Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije,“ (doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006), 49.

¹⁵⁷ **Za više o ovoj temi vidi poglavlje...**

¹⁵⁸ Moote, *The Great Plague*, 12.

umrlih koliko ih je tjedno bilo u rujnu iduće godine.¹⁵⁹

Iako je većina Europe makar djelomično napredovala sa svakom novom epidemijom, za Englesku se generalno smatra da je po tom pitanju stagnerala, polazeći svakog puta iz početka kada je u pitanju pronalazak rješenja za kugu. Liječnici su uvijek koristili iste procedure, puštanje krvi i lijekove, iako nijedan nije pomagao, na sličan način kao što su gradske vlasti uvijek činile istu grešku, prisilno zatvarajući bolesne i zdrave ljude unutar kuće na četrdeset dana otkad posljednji oboljeli u kućanstvu podlegne bolesti.¹⁶⁰ Napredak je pokazan u vidu toga da se Židovi više ne drže krivcima za epidemiju,¹⁶¹ ali određeni primitivni postupci ostaju; oni koji krše pravila postavljena za vrijeme epidemije često su bili okovani na javnom mjestu, kao primjer ostalima kako se (ne) ponašati.¹⁶² Kao najčešći prijenosnici optuživali su se lutalice i beskućnici, koji su u ovom razdoblju trpjeli pogrome, a dobar dio ideja o borbi protiv bolesti povlači se iz epidemije koja je obilježila prethodno stoljeće – sifilisa.¹⁶³

Prvi korak kada bi u nekom kućanstvu netko obolio od kuge bilo je zatvaranje cijeloga kućanstva. Tog se pravila često pridržavalo, unatoč prosvjedima javnosti, kao i svijesti o tome da takvo postupanje nije najispravnije. Već su se tada razmatrale alternative, primjerice odvojena karantena oboljelih i onih u doticaju s njima, ili pak karantena zdravih umjesto bolesnih. Uz to, razmatrala se i mogućnost evakuacije svih mlađih od četrnaest godina iz grada, ali te mjere nikada nisu zaživjele.¹⁶⁴ Komunikacija između ljudi svodi se na minimum, a nakon što se određeno kućanstvo zatvori, na vrata se stavlja križ s natpisom „*Lord have mercy upon us*“ te kuća ostaje zatvorena do prolaska četrdeset dana od smrti posljednje oboljele osobe, što je u slučaju kuge često značilo smrt čitave obitelji.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Vincent, *God's terrible voice*, 19. Vidi također kod Moote, *The Great Plague*, 37.

¹⁶⁰ U Veneciji primjerice, iako ih stavljaju u karantenu, oni koji su bili u kontaktu s oboljelima nisu zatvarani s onima koji pokazuju simptome bolesti, čime je njihovom imunitetu dana prilika da se sam izbori protiv bolesti, ne osuđujući ih unaprijed na smrt. Moote, *The Great Plague*, 13, 14.

¹⁶¹ Izvori iz 14. St koji se s krivljenjem židova ne slažu.

¹⁶² Moote, *The Great Plague*, 13.

¹⁶³ Ibid, 71.

¹⁶⁴ Ibid, 53. Vidi također kod Scott, *Narratives*, 2, 5, 6.

¹⁶⁵ Kada bi obitelj bila zatvorena, lokalna župa često je davala dovoljno novaca za tjednu opskrbu namirnicama, posebice kada su u pitanju bile siromašnije obitelji, a u slučaju smrti članova obitelji, barem na početku epidemije dok se još držalo do pogrebnih običaja, župa je financirala i lijesove. Često se plaćalo i siromašne članove zajednice da se zatvore u kuću s oboljelima i skrbe o njima. Moote, *The Great Plague*, 19.

Kućanstvima koja su bila zapečaćena dodijeljivala se njegovateljica i čuvar, koji je osiguravao da nitko ne napusti građevinu, a istovremeno je zatvorenima donosio i hranu i namirnice, koje im je dodavao preko prozora, kojega se pritom dezinficiralo.¹⁶⁶ Cjelokupni je pristup stvarao probleme, pošto su ljudi u pokušaju da izbjegnu zatvaranje često pribjegavali mitu, a u tome su sudjelovala i čitava susjedstva. Pošto se smatralo da nemoral pogoduje širenju bolesti, kada bi susjedstvo počelo stradavati poduzimalo se sve u mogućnosti ljudi da izbjegnu biti optuženi da su njihova djela pomogla širenje bolesti.¹⁶⁷ Njegovateljice koje bi u tijeku pregleda pacijenata naišle na simptome kuge, često su lagale, bilo pod utjecajem ukućana, ili da zaštite vlastite živote.¹⁶⁸ Zbog ovakvih pristupa bolesti, za koje danas znamo da su pogrešni, često su kuće u gradu ostajale prazne, nakon što bi bolest odnijela živote svih ukućana, a kod bogatijih kućanstava često se na vratima ostavlja čuvar, kako nitko ne bi opljačkao imovinu preminulih, iako je strah od zaraze često bio dovoljan da se to izbjegne.¹⁶⁹

Kralj i gradonačelnik Londona također su odigrali veliku ulogu u tijeku epidemije kuge; njihovi propisi bili su važni stoga što su ih se svi stanovnici morali pridržavati, a sami su propisi često bili zastarjeli i neučinkoviti, čime su doprinijeli širenju bolesti. Pravila su bila dosta rigorozna i namijenjena održavanju kontrole nad funkcioniranjem grada usprkos ekstremnim uvjetima. Pogrebi prestaju bili javni događaj kojemu prisustvuje velik broj ljudi te je pristup ukopima, koji se najčešće odvijaju noću, zabranjen.¹⁷⁰ Župni službenici bili su odgovorni za kontroliranje sestara koje su posjećivale kuće oboljelih, kako bi se uvijek znalo koga je potrebno držati odgovornim za određeno kućanstvo, što je proteklo relativno uspješno.¹⁷¹

Obzirom da su prethodne dvije epidemije koje su harale Londonom bile potpuno drugačije, jedna je odnosila živote unutar, a druga izvan zidina grada, počinje se intenzivnije razmišljati o tome zašto je do toga došlo, kao i postoji li način za ograničavanjem širenja bolesti; iz tog se

¹⁶⁶ Malkin, *Historical parallels*, 53

¹⁶⁷ Moote, *The Great Plague*, 66.

¹⁶⁸ Ibid, 66.

¹⁶⁹ Scott, *Narratives*, 4.

¹⁷⁰ U početku epidemije takav je propis trebao sprječavati zarazu, kasnije je služio sprječavanju oboljelih da se svojevolumno bacaju u grobne jame, pod utjecajem vrućice. Malkin, *Historical parallels*, 92.

¹⁷¹ Naime, time se sprječilo zataškavanje bolesti, kao i „pomaganje“ prilikom smrti, što je ponekad bio način obogaćivanja sestara. Ibid, 94.

razloga u donose brojna pravila koja stupaju na snagu s porastom broja oboljelih.¹⁷² Ograničava se kontakt između različitih župa, a to se čini uz pomoć čuvara, u pokušaju da se spriječi prijelaz bolesti, međutim takav postupak ne uspijeva zadržati epidemiju.¹⁷³ Provođenje svakog pravila koje uvede gradonačelnik osiguravaju nadglednici, a postoje i točno propisane kazne za prekršaje i kršenja tih istih pravila; uvode se i takozvani *parish serchers*, neka vrsta župnih mrtvozornika, koji podnose izvješća o uzrocima smrti ljudi u njihovoj sferi djelatnosti. Jedine osobe koje su se mogle nagovoriti na takvu dužnost u vrijeme epidemije jesu lokalne starice, kojima se prijeti oduzimanjem osnovnih uvjeta nužnih za preživljavanje, a koje poslu daju lošu reputaciju stoga što ga nerijetko obavljaju pod utjecajem alkohola.¹⁷⁴

U jeku epidemije, tijekom proljetnih i ljetnih mjeseci 1665. godine, zatvaraju se škole, a pravosuđe i izvršna vlast u gradu u najmanju ruku kaskaju za svojim uobičajenim tempom djelatnosti, dok neki njihovi aspekti potpuno zamiru. Oni za koje se smatralo da najlakše prenose zarazu bili su skitnice i prosjaci, zato su socijalne mjere bile usmjerene na borbu protiv njih. Ulazak u grad bio je strogo ograničen, a straža je postavljana na gradska vrata, kao i na pristaništa Temze gdje su ljudi mogli pristupiti Londonu.¹⁷⁵ Ljudima koji su nadzirali pristaništa, kao i vozačima plovničkih vozila zabranjeno je u grad pustiti ikoga tko djeluje iole sumnjivo ili kao da bi mogao biti bolestan. Igranje i veslanje na rijeci strogo je zabranjeno, posebice nedjeljom, a o razlozima ovakve odluke više će biti riječi u četvrtom poglavlju ovog rada.¹⁷⁶ Vlasnicima lokala nije dozvoljeno organiziranje zabavnih sadržaja i većih okupljanja, već im se dozvoljava tek da svojim gostima ponude obrok i ležaj; jedini oblik okupljanja koji se dozvoljava, pa čak i potiče jest misa za oboljele, koja se održavala svake prve srijede u mjesecu, gdje se molilo za prestanak bolesti, spas duša umrlih, kao i skupljao novac za pomoć oboljelim kućanstvima.¹⁷⁷ Općenito govoreći, život u gradu zamire, trgovine se zatvaraju, sajmovima je zabranjena djelatnost, čime opada mogućnost

¹⁷² Kada bolest odnosi prve žrtve, oko Božića 1664., nitko nije pretjerano zabrinut zato što kuga nikada ne jača zimi, a s porastom temperature raste i broj oboljelih.

¹⁷³ Ljudi iz župe Saint Giles in the Fields, koja je bila jedna od najpogođenijih bolešću, pribjegava nasilju, ne bi li izbacili ljude iz prisilnog ograničenja kretanja, zbog čega ih kralj strogo kažnjava. Moote, *The Great Plague*, 54.

¹⁷⁴ Ibid, 64-5.

¹⁷⁵ Ibid, 116.

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Ibid, 117.

zarade, pa uz to što velika većina viših slojeva stanovništva napušta grad, kontakt između onih koji ostaju sveden je na minimum.¹⁷⁸ Čak se i kraljevski dvor pred zarazom seli u Oxford, a zanimljivo je što Sir John Lawrence, gradonačelnik Londona, i londonski vijećnici ostaju u gradu, u pokušaju da unesu stabilnost u grad koji se odjednom našao na udaru nečega što nitko ne može zaustaviti.¹⁷⁹ Takvo stanje stvari u gradu ostaje sve do rujna, koji je posljednji mjesec prije nego broj žrtava kuge počne opadati.¹⁸⁰

Od javnih mjera koje se uvode u gradu posebno je važno spomenuti pitanje onečišćenja, koje je u skladu s teorijom o mijazmama postalo goruća tema debata gradskog vijeća. Takve ideje nisu zaživjele u vrijeme ranijih epidemija, pa ih je stoga važno spomenuti kao jednu od najvažnijih razlika u usporedbi s prethodnim stoljećima. John Evelyn,¹⁸¹ koji je napisao jedan od dva najpoznatija primarna izvora za proučavanje Velike londonske kuge, smatrao je kako je onečišćenje Londona problem koji mora biti riješen, stoga što doprinosi širenju zaraznih bolesti u gradu. On je zahtijevao da se sve vrste gradskih onečišćivača, kao što su tvornice, koljačnice, ali i groblja¹⁸² presele na lokacije van grada, a na njihova mjesta zasade biljke, no njegova ideja nije naišla na odobravanje.¹⁸³ Za sve gradske zagađivače postojale su propisane kazne i mjere za suzbijanjem njihovih postupaka, međutim one najčešće nisu provođene. Čak i crkve, sa čijih bi groblja se znao širiti neugodan miris, tretirale su ga na način da samo preko njega stave sloj svježje zemlje.¹⁸⁴ No, propisi za održavanjem čistoće ulica svejedno su na snazi tijekom epidemije, a uz beskućnike koji su stradavali tijekom epidemije, najveće su žrtve bile životinje, posebice psi i mačke.¹⁸⁵

¹⁷⁸ Iz izvora saznajemo da su ulice toliko puste i neprometne, da na njima ponovno počinje rasti trava.

¹⁷⁹ Scott, *Narratives*, 274.

¹⁸⁰ Ibid, 274.

¹⁸¹ John Evelyn (1620. – 1706.), engleski plemić čiji dnevnik predstavlja velik doprinos proučavanju svih aspekata povijesti Londona u sedamnaestom stoljeću. Bio je blizak prijatelj Samuela Pepysa, koji je također vodio dnevnik prepun zanimljivih zabilješki o kugi i potresu koji su zadesili London. <http://www.britannica.com/biography/John-Evelyn>, posljednji put pristupljeno 16. kolovoza 2015.

¹⁸² Slični pokušaj javio se u Dubrovniku u 14. stoljeću, da se zaustavi nezdravi vonj koji se širi gradom. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 13, 18.

¹⁸³ Moote, *The Great Plague*, 48.

¹⁸⁴ Ibid, 49.

¹⁸⁵ U pokušaju da ih istrijebe, zato što su smatrali da prenose bolest, ljudi su zapravo ubijali životinje koje su mogle držati broj štakora u gradu pod kontrolom, čime su zapravo pospiješili širenje bolesti. Ibid, 115, 119. Vidi također kod Scott, *Narratives*, 273.

3.4. „GO EARLY, STAY FAR AWAY, RETURN LATE:“¹⁸⁶ EKONOMSKI FAKTORI I UTJECAJ NA BOLEST

Jedan od naziva koji se za epidemiju kuge u Londonu 1665. i 1666. godine ustalio jest i „Kuga siromašnih,“ iz razloga što je broj siromašnih koji su stradali u epidemiji uvelike premašivao broj imućnijih stanovnika grada. Iako je taj podatak nešto u što možemo biti u potpunosti sigurni, kako iz razloga što broj siromašnih stanovnika općenito premašuje broj imućnih, kao i radi toga što žive i kreću se na područjima gdje je bolest uzela maha,¹⁸⁷ mnogi znanstvenici tvrde da je taj broj veći nego što je itko mogao pretpostavljati; kao razlog za to navodi se nemogućnost utvrđivanja točnog broja stanovnika Londona tog vremena, kao i činjenica da su mnogi stradali ostali nepoznati do današnjeg dana. Jedino na osnovu čega možemo govoriti o kugi u krugovima siromašnijeg sloja stanovništva jesu rijetka svjedočanstva očevidaca i donekle birokratska građa.¹⁸⁸

London je 1665. godine bio drugi najveći europski grad, nakon Pariza; također, za razliku od Pariza, u kojemu je živjelo tek oko tri posto ukupnog francuskog stanovništva, London je domaćin čak deset posto stanovništva Engleske, a uz to je i konstantno svjedočio velikom broju imigranata.¹⁸⁹ Broj siromašnih računao se putem *Royal hearth* poreza, a zahvaljujući njemu i danas možemo postići određene procjene kretanja broja stanovnika.¹⁹⁰ Taj je porez iznosio dva šilinga¹⁹¹ godišnje, a obitelji sa samo jednim ili dva ognjišta bile su pošteđene njegovog plaćanja.¹⁹² Iz računice toga poreza vidljivo je da je u centru, unutar zidina grada bilo 1.5% siromašnih, na sjeveru i istoku 49.1%, odnosno 51.9%, a te su brojke vrlo vjerojatno bile i puno veće.¹⁹³ Na siromašne se u gradu vrlo dugo gledalo s prijezirom, kao na ljude koji su nesposobni pokrenuti vlastiti posao, a istovremeno su preponosni da bi bili nečiji sluga. Oni koji su zapali u prosjačenje, a bili su radno sposobni bili su bičevani i slani u neku vrstu popravnih domova, dok su oni bez sposobnosti za rad

¹⁸⁶ Moote, *The Great Plague*, 71.

¹⁸⁷ Ibid, 11.

¹⁸⁸ Ibid, 15.

¹⁸⁹ Iako je London kao takav imao negativan prirodni priraštaj, upravo su te velike migracije omogućavale da se ta činjenica prikrije. Ibid, 26.

¹⁹⁰ Kraljevski porez na ognjišta. Ibid, 39.

¹⁹¹ Iznos koji je tada bio dovoljan za opstanak obitelji jedan tjedan na kruhu i siru.

¹⁹² Moote, *The Great Plague*, 41.

¹⁹³ Autor izražava sumnju prema tome da su najsiromašnija kućanstva uopće bila uzeta u obzir. Ibid, 41.

bili prepušteni na milost i nemilost ljudi koji si mogu priuštiti pomoći siromasima.¹⁹⁴ Iako je za druge grupe ljudi koji su imali tu potrebu, primjerice siročad ili udovice, pomoć bila nešto što je bilo sasvim normalno i razumljivo, pomoć siromašnim imigrantima u London, uvodi se tek od 1662.¹⁹⁵ Tada se odabiru ljudi iz svake župe koji prikupljaju potrebnu pomoć, a koja se potom distribuira ljudima kojima je neophodna.

Opskrba vodom predstavljala je još jedan oblik problema tog vremena, koji je dao doprinos općoj nehigijeni i podložnosti ljudi različitim vrstama bolesti, između ostalog i kugi. Rijetko je tko imao izravnu opskrbu vodom do vlastitog doma, najrasprostranjeniji je oblik bio preusmjeravanje vode iz Temze, kroz cjevovode do bunara, koji su tada opskrbljivali čak i čitave četvrti.¹⁹⁶ Ponegdje su se ljudi opskrbljivali vodom i iz malenih potočića, koji su usmjeravani iz Temze, a koji su bili zagađeni u mjeri u kojoj bi to danas bio slučaj s otvorenom kanalizacijom. Sve četvrti koje su se na taj način opskrbljivale vodom bile su među najjače pogođenima epidemijom kuge 1665. godine.¹⁹⁷ Mnogi su se bunari nalazili i pokraj groblja, kao što je primjerice bio slučaj s onim u župi Cripplegate, a pokraj njega se ujedno nalazila i pivnica.¹⁹⁸ Cripplegate je bila jedna od župa s najvećim brojem umrlih od kuge.¹⁹⁹ Ostale župe koje su bile najpogođenije kugom, ali u kojima su i općenito najčešće obitelji živjele na rubu siromaštva, često desetkovane bolestima jesu Saint Giles in the Fields, Saint Martin in the Fields, Saint Clement Danes i Saint Paul Covent Garden.²⁰⁰

Ljude se tjeralo da, nakon što je epidemija počela sa širenjem, čiste oko svojih kuća, zato što se vjerovalo da se na taj način smanjuje količina isparavanja i mijazmi, međutim ljudi su protiv te mjere pružali otpor.²⁰¹ Siromašnima je bilo teško, uz cjelodnevni rad, pronaći dovoljno vremena da odlaze po vodu i čiste, a k tome su njihove četvrti bile najviše zapostavljene od strane gradskih vlasti.²⁰² Propisi su nalagali da u tom periodu ulice moraju biti u potpunosti očišćene, da na njima

¹⁹⁴ Moote, *The Great Plague*, 42.

¹⁹⁵ Ibid, 42.

¹⁹⁶ Ibid, 49.

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Ibid, 50.

¹⁹⁹ Najvećim od kolovoza. Sloan, *Medical and Social Aspects*, 275. Vidi također kod Moote, *The Great Plague*, 132.

²⁰⁰ Moote, *The Great Plague*, 61.

²⁰¹ Ibid, 49.

²⁰² Ibid, 56.

ne smije biti pasa, mačaka, kao ni drugih životinja, a posebna se briga pridavala i micanju skitnica s ulica. Također su se propisivale i rigorozne kazne za one koji se naredbi nisu pridržavali.

Naredbe o izolaciji obitelji u kuće, nakon izbijanja kuge u određenom kućanstvu bile su još jedan od izvora nezadovoljstva. Naime, ne samo da su takvi propisi uglavnom značili smrt čitavih obitelji, već su k tome bogatiji često bili izuzeti od pridržavanja tog pravila, što je kod siromašnijih izazivalo revolt. Između 1627. i 1631. godine, zbog te su prakse čak izbili javni nemiri, a ljudi su se također bunili protiv bacanja tijela u masovne grobne jame, što se prakticiralo i tijekom ove epidemije.²⁰³ Pirodne okolnosti također su doprinijele pogođenosti najnižih slojeva društva epidemijom. Zima koja je bolesti prethodila bila je jedna od najhladnijih koje su se ljudi sjećali, a loš prinos žita utjecao je na glad u gradu. Također, cijene ugljena dostižu svoj vrhunac, pa brojni ljudi prelaze na upotrebu drva, dok ugljen od široke upotrebe prelazi tek u teško dostizni luksuz. Cijene se umjetno ruše, a pada i broj porezno sposobnih građana te stanovništvo upada u začarani krug kojega je bilo teško prekinuti.²⁰⁴ Najugroženiji slojevi primorani su raditi najlošije poslove, a već je bilo spomena toga kako su u vrijeme dok je harala epidemija često uzimali poslove gdje su bili izloženi bolesti, samo kako bi mogli zaraditi. Starije ljude često se tjeralo da posjećuju kuće pokojnika i određuju uzrok smrti, ili pak da se zatvore u kuću s oboljelima i o njima brinu.²⁰⁵

Zbog svih ovih razloga, a koji su doprinosili podložnosti ljudi epidemiji, najčešći savjet za izbjegavanje zaraze ovoga vremena bio je "*Otiđi čim prije, ostani čim dalje, vrati se čim kasnije.*"²⁰⁶ Kako su ljudi napuštali London,²⁰⁷ brojni među njima nisu niti znali da su nosioci bakterije, pa bi stoga bolest uznapredovala tek kada bi napustili grad, a time su ju i širili te stoga nije bilo moguće pronaći nezaraženo mjesto u krugu trideset kilometara od Londona.²⁰⁸

Već u travnju, dok je bolest tek jačala, brojni vlasnici manufaktura i obrta traže isplatu za poslove koje obavljaju i prije nego su sami poslovi završeni, čime se ukazuje na njihovo planiranje

²⁰³ Moote, *The Great Plague*, 12.

²⁰⁴ Ibid, 44-5.

²⁰⁵ Ibid, 65. Vidi također kod Malkin, *Historical parallels*, 98.

²⁰⁶ Go early, stay far away, return late. Moote, *The Great Plague*, 71.

²⁰⁷ To su učinili svi koji su si to mogli priuštiti. Tijekom epidemije nije stradao nijedan član parlamenta, viši svećenik, sudac ili trgovac, odatle i naziv „kuga siromašnih.“ Sloan, *Medical and Social Aspects*, 274.

²⁰⁸ Thomas Hancock, *Researches into the laws and Phenomena of Pestilence; Including a Medical Sketch and Review of the Plague of London in 1665 and Remarks on Quarantine* (London, 1821), 59.

napuštanja grada. Krajem lipnja i početkom srpnja ta praksa doseže svoj vrhunac, kada se pretpostavlja da je grad napustilo oko 200 000 ljudi.²⁰⁹ Obzirom na to da si to ne mogu priuštiti, siromašni ljudi ne napuštaju grad, a čak i da se netko od njih usudi krenuti na takav pothvat, riskira da zbog činjenice da je loše odjeven bude optužen za prijenos bolesti te da ga novi sumještani otjeraju. Lokalno stanovništvo čak se odavalo i napadu na prolaznike, u želji da izbjegnu ikakvu mogućnost zaraze.²¹⁰

Što se onih koji ostaju u gradu tiče, oni si najčešće ne mogu priuštiti praćenje savjeta liječnika i apotekara, s njihovim, ponekad nevjerojatnim uputama o sprječavanju i liječenju kuge.²¹¹ Stoga se njima dijeli napitak na bazi češnjaka i raznih trava, uz savjete kako primjenjivati ostale postupke koji bi trebali doprinijeti izbjegavanju zaraze.²¹²

²⁰⁹ Moote, *The Great Plague*, 79-89.

²¹⁰ Ibid, 90.

²¹¹ Jedan od savjeta koji su niži slojevi ismijavali bilo je pritiskanje žive ptice na bubone. Ibid, 107.

²¹² Ibid, 107-8.

4. KUGA I MENTALITET RANOG NOVOG VIJEKA

Dubrovnik je poharala strašna bolest.

No nije to bila bolest, već božji gnjev.²¹³

U ovom bih se poglavlju željela dotaknuti pitanja koje se nameće svakome tko se bavi proučavanjem kužnih epidemija, a to je kako je bolest utjecala na način razmišljanja ljudi te konsektivno – kako je njihov način razmišljanja utjecao na njihovu svakodnevicu. Kao i svaki put do tada kada je epidemija poharala neko područje, neizbježno je ostavljala trag na ljudskom promišljanju religije, upravo zbog načina na koji su tumačili izvor bolesti, o čemu će više biti riječ u prvom dijelu ovog rada. Drugo potpoglavlje biti će posvećeno posljedicama epidemije, dok ću poglavlje završiti raspravom o kugi i kulturi sjećanja, baveći se materijalnim dokazima o epidemiji, svecima posvećenim borbi protiv istih, kao i spomeničkoj baštini.

4.1. PSIHOLOGIJA STRAHA: KUGA I RELIGIJA

Citat kojim započinje ovo poglavlje, a koji dolazi iz Ranjininog opisa dubrovačke kužne epidemije u četrnaestom stoljeću, zapisanom dva stoljeća nakon što se taj događaj odvio, savršeno prikazuje ljudsko poimanje epidemije kuge, ne samo tijekom najvećeg udara bolesti, već i u stoljećima koja su dolazila, a isto vrijedi i za epidemiju kuge u Londonu u sedamnaestom stoljeću.

Ključno za shvaćanje ovakvog pogleda na bolest jest razumijevanje načina razmišljanja ljudi u ovom razdoblju; naime, još iz Starog zavjeta se da iščitati da je Bog učestalo kažnjavao ljude ukoliko bi oni svojim ponašanjem to zaslužili, a Novozavjetni prikaz Boga više naginje ka pomirljivosti i opraštanju. Kad se god tijekom ljudske povijesti odvijalo nešto što je ljudima bilo neobjašnjivo, najlakše je bilo to pripisati božjoj volji, a čak je i katolička Crkva propagirala to da je Bog primoran iskazati svoje nezadovoljstvo kad god se njegova djeca odmaknu od načina života

²¹³ „U Dubrovniku je zavladała velika kuga. Nije to bila kuga, već Božji gnjev.“ *Monumenta Spectantia Historium Slavorum Meridionalium* 14, 39.

kakvog im je on namijenio. O ovome se tijekom srednjega vijeka mnogo diskutiralo i pisalo, pa se u to upleo i sam Toma Akvinski, jedan od najvećih crkvenih mislioca do današnjih dana i iznio stav koji je postao ključ za razumijevanje „božjeg gnjeva.“²¹⁴ Naime, on se ne smije shvaćati kao uznemiravanje Boga na ikojoj razini,²¹⁵ već kao njegov „instrument“ kojim efikasno daje do znanja ljudima kako su se odmaknuli od ispravnog načina života i radi toga ih kažnjava.²¹⁶

Obzirom na to da se takav pristup bolesti javlja još i u ranijim razdobljima, gorući kometi na nebu 1665. godine smatraju se najavom strašnih događaja koji će uslijediti, a obzirom na to da ljudi nisu shvatili takvo upozorenje ozbiljno i promijenili svoj način života, Bog je na njih morao poslati kugu.²¹⁷ Zahvaljujući brojnosti i raznovrsnosti sačuvanih izvora, jednostavno je utvrditi kako su takva vjerovanja vladala u vrijeme velike epidemije u Londonu.

Još od prvih ljudi koji su oboljeli, početkom godine, a kasnije to ulazu u sve širu upotrebu, na vrata kuće u koju se oboljeli zatvaraju crta se križ i natpis koji postaje glavno obilježje epidemije: „*Lord, have mercy upon us.*“²¹⁸ Brojni proriceatljji, koji u to vrijeme dobivaju na popularnosti, lutaju gradom i u nekoj vrsti ludila skreću pažnju na sebe. Jedan od njih, koji je u vrijeme epidemije trčao Londonom odjeven samo u donje rublje, kontinuirano je izvikivao: „Veliki i strašni Bože!“²¹⁹ Čak i obični ljudi, suočeni sa stradanjima ovih razmjera i ne znajući kako spasiti vlastiti, niti živote svojih bližnjih, lutaju ulicama, mole se i zazivaju Boga.²²⁰

Iako dio njih ostaje u gradu, većina svećenstva bježi zajedno s ostalim imućnim stanovnicima grada u pokušaju da izbjegnu epidemiju. Iako bi bilo za očekivati da će takvo postupanje u

²¹⁴ Mnoge rasprave usredotočuju se na to da, obzirom na to da Bog voli čovjeka kojega je i stvorio na svoju sliku i priliku, radi čega se njegov gnjev to jače ispoljava što je veće njegovo nepoštovanje prema božjoj ideju ispravnog življenja. Vidi na primjer Robert Oakes, „The wrath of God,” *International journal for philosophy of religion*, vol. 27, no. 3 (June, 1990), 130-134.

²¹⁵ Za raspravu o pitanju je li Bog u stanju osjetiti emocije vidi na primjer Amos Funkenstein, *Theology and the scientific imagination from the Middle Ages to the seventeenth century* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1986), 43.

²¹⁶ Vidi na primjer F.J.A. de Grijis, „Thomas Aquinas on ira as a Divine Metaphor,” in ‘Tibi soli peccavi.’ Thomas Aquinas on Guilt and Forgiveness, ed. Henk J. M. Schoot (Utrecht and Leuven: Thomas Instituut, 1996).

²¹⁷ Primjerice, narativi iz četrnaestog stoljeća, kada je epidemija poharala cijelu Europu, pokazuju da su ljudi potres koji je zadesio Italiju početkom 1348. shvaćali kao posljednju šansu za započeti život prema božjim pravilima. Pošto se ništa nije promijenilo, morali su biti kažnjeni. Vidi na primjer Villani, *Croniche storiche*, 185.

²¹⁸ „Gospodine, smiluj nam se.“ Malkin, *Historical parallels*, 91.

²¹⁹ „The great and the dreadful God!“ Ibid, 91.

²²⁰ Ibid. Zanimljivo je primjetiti kako u vrijeme velike epidemije iz četrnaestog stoljeća, u kronici znanoj kao A Cutheis Tabula, u kojoj autor, najvjerojatnije Marin de Cutheis, svećenik plemićkog podrijetla, opisuje epidemiju u Splitu, nailazimo na gotovo jednak opis: „...manus suos eleuantes ad coelum, supplicantesque Deo gratias agebant...“ („...dižući ruke prema nebu i moleći zahvaljujući Bogu...“). *Scriptores Rerum Hungaricarum*, 655.

stanovnicima izazvati negodovanje i promjenu u vidu nepovjerenja u Crkvu, to se ne događa.²²¹ Izvori govore kako se ljudi radije okreću Bogu i iščitavaju vjerske tekstove i u njima traže utjehu, ali i iskupljenje; najčešće se to čini ili zbog posvećenosti, ili pak zbog straha od Boga.²²² Nitko ne propituje, ukoliko je kuga božanska kazna za ljudske grijehe, kako to da stradavaju i ljudi poznati po svojoj pobožnosti; za njih se samo navodi da smrt dočekuju spokojno i da je jedina razlika između njih i grijешnika ta što će oni vječnost provesti u raj.²²³

Svaka medicinska teorija u tom razdoblju, iako sadrži donekle znanstven način rezoniranja, kao svoj temeljni postulat navodi božju ruku. Primjerice, čak i u donekle revolucionarnoj atomističkoj ideji, koja govori o širenju bolesti putem zraka i kroz utjecaj atmosferskih promjena, Bog je taj koji te promjene pokreće. U četrnaestom stoljeću, u vrijeme velike epidemije, kada se raspravljalo o uzrocima božjeg gnjeva, ljudi koji su zagovarali ideje o širenju bolesti zrakom ili s čovjeka na čovjeka, kao nužan su uvjet toga navodili Boga koji *dozvoljava* da se takve stvari događaju.²²⁴ Slične se ideje iščitavaju i u jednom od dnevnika sačuvanih u vrijeme londonske epidemije.²²⁵ Jako zanimljiva pojava, specifična za ovo vrijeme i ovu epidemiju jest pomisao da bi ova božja odmazda mogla biti osveta za potiskivanje religije u vrijeme restoracije monarhije, kao odgovor na Cromwellov puritanizam.²²⁶

4.2. POSLJEDICE EPIDEMIJE

Prva reakcija na drastično povećanje broja oboljelih u Londonu je napuštanje grada od strane svih onih koji si to mogu priuštiti. Oni za koje je to tada bilo nemoguće nose se s kugom na koji god način znaju, najčešće se, pod utjecajem početnog šoka, prepuštajući očajavanju i panici. Izvori govore da su bol i tuga bili vidljivi na licu svakog stanovnika, a iz kuća oboljelih čulo se vrištanje.

²²¹ Iako se smatra kako su ljudi u ranijim epidemijama gubili povjerenje u svećenstvo, to se najčešće nije događalo. Ukoliko se kuga shvati kao božja odmazda, postavlja se pitanje zašto ona pogađa i one koji su najodaniji i koji najviše žive u skladu s božjim zakonima. Iako bi prema tome trebalo izvući zaključak da su i oni podjednako grijешni, to se nije događalo, već su ljudi svećenstvo poimali kao nekog sličnog „običnom“ čovjeku i religijska uvjerenja se nisu neposredno drastično mijenjala.

²²² Vincent, *God's terrible voice*, 11.

²²³ Ibid, 21-5.

²²⁴ Vidi primjerice Villani, *Croniche storiche*, 185.

²²⁵ *The Diary of John Evelyn*, 8.

²²⁶ Dodatan strah u ljudima izazivao je dolazak godine 1666., zbog sadržavanja 666, koji se oduvijek smatrao đavoljim znakom. Moote, *The Great Plague*, 21.

Ljudi su tada često dizali ruku na sebe, a događalo se i da roditelji oduzimaju život vlastitoj djeci, u pokušaju da im skrate muke.²²⁷ Također, kao i u prijašnjim epidemijama, nakon nekog vremena ljudi su očvrsnuli i na neki se način navikli na to da su okruženi smrću, postaju svjesni prolaznosti vlastitog života i mire se sa stanjem stvari, ne znajući kada bi bolest mogla prestati.²²⁸

Gradske su ulice u jeku epidemije gotovo puste, a uz bogatije stanovništvo grad napuštaju i svećenici i liječnici, a opravdanje za svoj odlazak svećenici pronalaze u ideji božje kazne za grijeha ljudi i nemogućnosti pružanja spasa gradu koji je očito već „izgubljen.“²²⁹ Zajedno s bogatim stanovnicima grada, koji su bili vlasnici obrta i omogućavali radna mjesta brojnom siromašnom sloju ljudi, u gradu nestaju i radna mjesta te vlada velika nezaposlenost i nestašica.²³⁰ Upravo su ti uvjeti omogućili toliko potrebno zapošljavanje ljudi na radnim mjestima koje inače nitko ne bi prihvaćao; naime, obzirom na visoku stopu smrtnosti, broj ljudi koji se bavi ukopima, kao i oni koji odnose tijela je nedostatan, pa se gradom širi užasan smrad. Tada se zapošljavaju nadglednici, koji obilaze kuće oboljelih, a na ta mjesta dolaze ljudi koji su zbog nezaposlenosti živjeli u siromaštvu i gladi.²³¹

Obzirom na to da su, u sklopu javnog plana o kontroli bolesti, svakom kućanstvu koje je imalo oboljelog člana dodijeljivane njegovateljice koje su o njima skrbile, ostala su sačuvana brojna, manje ili više vjerodostojna svjedočanstva o njihovom postupanju. Kao što je već bilo spomenuto u jednom od prethodnih poglavlja, njegovateljice su često lagale o uzrocima bolesti, kako bi spriječile vlastito zatvaranje unutar kuće ili pak u zamjenu za mito.²³² Također je ostalo zabilježeno kako su njegovateljice često bile grube prema pacijentima, kao i da su ih ubijale kako bi se okoristile njihovim bogatstvom,²³³ no takve priče ostaju nepotvrđene. Rijetki su zapisi o priznanjima samih sestara, no jedno od njih koje je ostalo sačuvano do danas, govori o tome kako njegovateljica na

²²⁷ Malkin, *Historical parallels*, 96.

²²⁸ Ibid, 87-8.

²²⁹ Vincent, *God's terrible voice*, 12.

²³⁰ Neimaština je dodatno pogoršana vrućinama koje su obilježile to ljeto i uzrokovale suše.

²³¹ Malkin, *Historical parallels*, 87-8.

²³² Vidi fusnotu 170.

²³³ Također, ukoliko se ovakvi postupci uzmu kao činjenice, nameće se pitanje je li moguće da su njegovateljice oboljelima samo pokušavale skratiti muke.

vlastitoj smrtnoj postelji priznaje kako se tijekom epidemije na taj način prilično obogatila.²³⁴

Nakon smrti, često se događalo, posebice u jeku epidemije u kolovozu i rujnu 1665. godine, da tijelo otkrije tek nesnosan smrad koji se širio iz kuće, pošto je bolest ponekad odnosila živote i čitavih obitelji. Ono što je važno spomenuti jest jedna ključna razlika kada se govori o izvorima o Londonskoj kugi i primjerice Crnoj smrti; naime, jedan od motiva koji se u narativima ponavlja jest onaj o razdvajanju članova obitelji, ali narativi to prikazuju na dva potpuno različita načina. Dok izvori o Crnoj smrti i u Hrvatskoj i u ostatku Europe, govore o okrutnosti članova obitelji jedni prema drugima, roditeljima koji napuštaju svoju oboljelu djecu i djeca svoje roditelje, takve pojave nema tijekom Londonske kuge. Navodi se kako su obitelji bile rastavljane, ali iz razloga što su glave obitelji često slale članove van grada kako bi im spasili živote, dok su sami ostajali brinuti o obiteljskom poslu, ili čuvati kuću, kako ih ne bi nitko opljačkao u njihovu odsustvu.²³⁵ Posvećenost obiteljima vidi se i iz činjenice da nije neobično vidjeti majku kako nosi lijes svog djeteta ili supruga, kao i obrnuto, dok za četrnaesto stoljeće imamo jasne izvore koji govore kako ljudi u bijegu ostavljaju svoje umrle za sobom, koje potom nema tko sahraniti.²³⁶ Tijekom Velike londonske kuge mnogo se puta događalo da čak i čitave obitelji budu zajednički ukopane.²³⁷

Tijekom većine epidemije uz rast broja umrlih od kuge, naglo raste i broj umrlih od drugih bolesti, što jasno govori o tome da se manipulira definiranjem uzroka smrti, što uzevši u obzir moguće posljedice boravka u kući nekoga tko boluje od kuge i nije neobična pojava. Također, neki autori zagovaraju kako se sam pojam kuge usko vezivao uz nedostatak morala i pojam grijeha, pa skrivanjem bolesti ljudi zapravo izbjegavaju biti okarakterizirani kao „zagađivači“ vlastite zajednice.²³⁸ U jeku epidemije kada stradava i blizu deset tisuća ljudi tjedno, pravila o zatvaranju kuća prestaju se provoditi, zato što nema dovoljno ljudi koji bi osiguravali njihovo provođenje, a i

²³⁴ Malkin, *Historical parallels*, 94.

²³⁵ Moote, *The Great Plague*, 128.

²³⁶ Vincent, *God's terrible voice*, 18. Vidi također kod Pepys, *Memoirs*, 337. Za četrnaesto stoljeće vidi na primjer *Scriptores Rerum Hungaricarum*, 655.

²³⁷ Iako ne bi trebalo zvučati neobično, obzirom na stopu smrtnosti, izravnih ukaza na ovakvu praksu u izvorima iz četrnaestog stoljeća nema.

²³⁸ Vjerovalo se kako nemoral utječe na obolijevanje, pa bi oboljeli de facto uzrokovao obolijevanje svojih bližnjih, a konzekventno i čitavih susjedstva. Vidi na primjer Healy, *Fictions of Disease*, 62-3.

gotovo bi svako kućanstvo bilo stavljeno u karantenu.²³⁹

Nakon što bi netko unutar kućanstva preminuo, čak se ni ljudi koji su bili zaposleni kao vozači pogrebnih kola ne usuđuju ući u kuću, već se taj problem rješava na način da dolaze pred kuće obilježene križem i natpisom i poviču da se „iznesu mrtvi.“²⁴⁰ Ako bi vozač bio samo jedan vezivao bi tijelo za dasku i na taj ga način odvlačio, a kada bi ih bilo više, tijelo je stavljano na kola i potom prenošeno do najbliže pogrebne jame.²⁴¹ Pogrebi se odvijaju u noćnim satima, osim u trenucima kad je broj umrlih toliko visok da se ne stigne ukopati pokojnike, pa se oni obavljaju i danju, a pristup na njih je zabranjen, kako bi se ograničila mogućnost zaraze.²⁴² Lijesovi se ne koriste, već se tijela umataju u pokrove i potom ukopavaju u zajedničkim grobnicama.²⁴³

Jedna od zanimljivosti koje su vidljive iz Pepysova dnevnika jest i pitanje mode nakon epidemije; naime, on sam boji se nositi vlasulju nastalu u Westminsteru u vrijeme epidemije, zato što se boji da dolazi od kose osobe koja je prethodno preminula uslijed bolesti.²⁴⁴ Iz nekih je izvora vidljivo da nije jedini koji razmišlja na taj način i da postoji mogućnost potpunog izlaska vlasulja iz mode. Iako je pitanje ovakvog načina uređivanja, koje je bilo karakteristično za više slojeve ljudi neuobičajeno u prethodnim stoljećima, pitanje mode provlačilo se i kroz završetke drugih većih kužnih epidemija. Nakon epidemije Crne smrti, početkom pedesetih godina četrnaestog stoljeća, u Italiji se primjerice uvode brojni novi zakoni kojima se regulira što jest a što nije dozvoljeno kada je u pitanju ženska moda, čime je jasno indicirano da se u njoj događaju velike promjene.²⁴⁵

Općenito se događajima obilježenim višim stopama smrtnosti pripisuje promjena u ljudskom ponašanju, gdje ljudi, svjesniji vlastite smrtnosti i prolaznosti života, počinju voditi slobodnije živote, odajući se užicima koji su se inače smatrali nemoralnima. Usprkos ovakvim tvrdnjama iz

²³⁹ Moote, *The Great Plague*, 134-6.

²⁴⁰ Ibid, 114.

²⁴¹ U ovom se radu nisam bavila oporukama iz razdoblja epidemije, ali izvor koji ovdje koristim kaže kako se tijelo nosi na najbliže odgovarajuće pogrebno mjesto. U četrnaestom stoljeću često se provodila ista praksa, kako bi se skratio pogrebni proces i minimizirala mogućnost prijenosa bolesti, a u tu se svrhu često ignoriralo pokojnikove oporučne želje. Ibid, 115.

²⁴² Izvori kažu kako su se oboljeli znali dolaziti i sami bacati u pogrebne jame, pa je i to jedan od razloga za restrikciju pristupa crkvenim grobljima i grobnim jamama. Malkin, *Historical Parallels*, 92.

²⁴³ Marchionne di Coppo uspoređuje izgled u grobnice naslaganih tijela sa lazanjama. *Rerum Italicarum Scriptores* 30, 231. Vidi također kod Scott, *Narratives*, 14.

²⁴⁴ Pepys, *Memoirs*, 312.

²⁴⁵ Za problematiku ovih zakona vidjeti primjerice Maryanne Kowaleski, ed., *Medieval town: A reader* (Pewterborough: Broadview Press, 2006), 219-21.

oporuka vezanim uz prijašnje epidemije vidljivo je da se u vrijeme epidemija povećavaju davanja crkvi, kao i karitativna davanja za najpotrebitije slojeve stanovništva. Takav se obrazac iščitava i iz oporuka srednjovjekovnog Dubrovnika, gdje broj darivanja za siromašne i crkvu u ovom razdoblju raste.²⁴⁶ Slično se događa u Londonu tijekom velike epidemije, a Moote u svojem djelu piše kako je dobrota u gradu, usprkos strahu od bolesti, prisutna, a posebno se posvećuje pažnja djeci koja ostaju bez roditelja te se njima često pomaže, bilo novčano bilo poklanjanjem odjeće.²⁴⁷

4.3. KUGA I KULTURA SJEĆANJA

U ovom ću potpoglavlju ukratko opisati kakve je posljedice kuga ostavila na umjetnost, kako književnu tako i likovnu, kao i na kultove svetaca koji su se stvarali u jeku epidemije, u skladu s ljudskom potrebom za pronalaskom nečega čemu će se moći okrenuti u potrazi za spasenjem u trenucima potrebe. U tu svrhu neću se služiti samo izvorima koji o ovoj temi govore nakon epidemije Velike londonske kuge, već ću fokus staviti na kužne epidemije uopće, iz razloga što je svaka od njih izazvala vrlo slične posljedice te se takvi obrasci mogu iščitati kroz različita stoljeća i na različitim geografskim područjima.

Tijekom najjačeg udara kužne epidemije, sredinom četrnaestog stoljeća, grupica vjerskih fanatika koji su se nazivali flagelantima, putovala je između različitih mjesta i izvodila ritual bičevanja, kako samih sebe tako i drugih članova grupe. Na taj su se način pokušavali iskupiti za ljudske grijehe, koji su i uzrokovali bolest, međutim njihov je pokušaj rezultirao tek time da su zapravo doprinosili prijenosu bolesti među gradovima. Takva je praksa najvećeg jeka imala na području današnje Njemačke i Italije.²⁴⁸ Ovo nije isključivi oblik javnog okupljanja u svrhu prekida epidemije, a vidjeli smo i u ovom radu da je jedini oblik javnog okupljanja dozvoljen i za vrijeme epidemije u Londonu bilo održavanje misnog slavlja; neki izvori govore i o ritualnim plesnim

²⁴⁶ Vidjeti na primjer članak Gordana Ravančića, "Preparation for a Good Death in the Last Wills of Dubrovnik Citizens from the Late 13th and Mid-14th Century and the Influence of the Black Death to the Perception of Afterlife," *Полемическое Славянские И Балканские Исследования*, 2, no. 16 (2014).

²⁴⁷ Ovo doprinosi ključnim razlikama u odnosu na epidemiju iz četrnaestog stoljeća. U oporukama iz četrnaestog stoljeća teško je pronaći dobročiniteljstvo čak i prema članovima vlastitog kućanstva, već se davanja fokusiraju na Crkvu, kroz koju potom eventualno slijedi potrebitima, a kroz primjer sedamnaestog stoljeća može se iščitati važnost obitelji kao osnovne jedinice uređenja društva. Moote, *The Great Plague*, 122.

²⁴⁸ Za više podataka o flagelantima vidjeti na primjer I. F. C. Hecker, *The Black Death in the fourteenth century*, London, 1833.

obredima koji su se odvijali u vrijeme epidemije, a moguće je da je iz toga proizašao novi umjetnički motiv kasnog četrnaestog i ranog petnaestog stoljeća – *danse macabre*.

Danse macabre, ili mrtvački ples, posebnu pažnju dobiva u razdoblju nakon epidemije, što je i razumljivo, zato što autori njime prikazuju jednakost svih slojeva društva pred smrću, što je svakako i bio slučaj u jeku epidemija, kada umiru pripadnici svih društvenih slojeva neovisno o spolu, dobi ili bogatstvu. Ovakav se pravac javlja i u književnosti i u umjetnosti, a često se javljao prijelaz iz književnog djela, koje bi potom bilo naslikano na nekoj građevini.²⁴⁹ Hrvatska je domaćin jednog od reprezentativnijih djela ovog tipa; u crkvi Svete Marije na Škrilinah u Bermu sačuvan je ples mrtvaca koji iz godine u godinu mami pažnju posjetitelja i predstavlja jednu od većih atrakcija ovog područja.²⁵⁰ Ono što je vrlo važno napomenuti jest da su ljudi nakon katastrofe toliko velikih razmjera, koja je odnosila nemjerljive živote, bili suočeni sa vlastitom smrtnošću i nije neobično da su imali potrebu iskazivati je na ovakav način, kao i kroz slobodniji način života za kojega imamo sačuvane brojne izvore.

Važno je spomenuti da su kao krivci za epidemiju kuge iz četrnaestog stoljeća često bili spominjani Židovi, no takva je praksa do sedamnaestog stoljeća odbačena. Usprkos tome, činjenica da se božji gnjev krivi za epidemiju, jača kult različitih svetaca koji su imali funkciju pomaganja ljudskog spasenja pred navalom bolesti. Za London imamo izvore koji govore kako se kraj epidemije proslavio kolektivnom zahvalom, u kojoj nisu sudjelovali samo kršćani, kroz zajedničko izvođenje *Te Deuma*.²⁵¹ Istovremeno, izvori govore kako tijekom i nakon epidemije jačaju kultovi Djevice Marije, svetog Roka i svetog Bartolomeja.²⁵² Sveti Rok postao je svecem kojega se povezivalo s epidemijom još tijekom četrnaestog stoljeća, obzirom na to da su mu se pripisivala čudesna izliječenja oboljelih od kuge.²⁵³ Kult svetog Sebastijana bio je raširen još u srednjem vijeku, no nakon epidemije on poprima obilježja oboljelog od ove bolesti; obzirom na to da je prema predaji u vrijeme progona kršćana bio zavezan i gađan strijelicama, najčešće je tako bio

²⁴⁹ Katedrala Svetog Pavla u Londonu bila je oslikana jednom prikazom mrtvačkog plesa nakon epidemije, no nažalost je freska danas izgubljena.

²⁵⁰ Vidjeti na primjer <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2958>, posljednji puta pristupljeno 3. rujna 2015.

²⁵¹ Moote, *The Great Plague*, 11.

²⁵² Ibid.

²⁵³ Vidjeti na primjer <http://www.newadvent.org/cathen/13100c.htm>, posljednji puta pristupljeno 1. rujna 2015.

prikazivan u umjetnosti, no nakon epidemija često ga se prikazuje s bubonima umjesto strijelica.²⁵⁴

Iako iz ovakvih izvora ne uspijevamo saznati podatke o samoj epidemiji, važno ih je spomenuti u ovom kontekstu zato što nam daju uvid u promišljanje bolesti od strane suvremenika ili generacija koje su živjele neposredno po završetku bolesti.

Kada je o književnom stvaralaštvu riječ, važno je spomenuti da tijekom stoljeća nakon najvećeg izbijanja epidemije raste broj medicinskih traktata o kugi, kao i literarnih djela koja imaju svrhu prijenos podataka o epidemiji i njezinom zaustavljanju, kao i brojnih dramskih djela koja opisuju ove događaje; takva djela najčešće imaju moralnu pouku koja je namijenjena osviješćivanju ljudi o ispravnosti dobrog djelovanja u svrhu umoljavanja Boga i završetka bolesti. Tijekom Velike londonske kuge prominentni postaju i već spomenuti almanaci, koji proriču stanje u gradu, a njihovi autori stekli su veliku zaradu i popularnost tijekom epidemije.²⁵⁵ Ovakva djela su mnogobrojna te je moj cilj bio ukratko ih spomenuti i pojasniti motive za njihovim nastankom, no njihovo detaljnije proučavanje stalo bi jedino u zaseban rad.

²⁵⁴ Moote, *The Great Plague*, 12.

²⁵⁵ Vidi fusnotu 156.

5. ZAKLJUČAK

U ovom diplomskom radu na temu Velike londonske kuge 1665. – 1666. godine, prikazala sam fenomen epidemija kuge koje su harale Europom tijekom njezine povijesti. Iako je ovo tek jedna od mnogih epidemija koje su izbile na ovom području, smatram da je uz korištenje izvora vezanih uz nju moguće iščitati neke motive koji se ponavljaju i koji su karakteristični za ovaj povijesni fenomen uopće.

Rad sam započela uvodnim poglavljem u kojemu sam se dotakla povijesti kužnih epidemija na području Europe uopće, a nastavila sam s najrelevantnijom literaturom na tu temu. Smatram da je ovakav pristup nužan, obzirom na golemu historiografiju nastalu na ovu temu, a posebice kako bi se u tu svrhu naglasio nedostatak relevantne literature vezano za kugu, kako u Europi, tako i na području same Hrvatske. Potom sam prešla na temu same Velike londonske epidemije, gdje sam imenovala neke od najvažnijih objavljenih primarnih izvora na ovu temu, a potom sam u kratkim crtama objasnila tijek same epidemije. Treće se poglavlje bavi reakcijama na izbijanje bolesti, bilo na privatnom planu, bilo na onom javnom. Nakon izbijanja epidemije u gradu izbija panika, što rezultira njegovim napuštanjem od strane svih koji si to financijski mogu dozvoliti. Oni koji ne mogu, a njihov je broj velik, ostaju u gradu, u kojemu se provode pokušaji zaustavljanja epidemije karantenom, kao i prepisivanjem lijekova i postupaka koji su tome trebali pridonijeti; nažalost, oni su uglavnom bili neuspješni, a visoka smrtnost doprinijela je tome da se ova epidemija također nazove i „Kugom siromašnih.“ Zanimljiva je činjenica da gradonačelnik odbija napustiti svoj grad i u njega uvodi brojne propise, poput čišćenja i brige o ljubimcima, koji su namijenjeni suzbijanju epidemije. Liječnička struka iznosi listu proizvoda koji pomažu zaustavljanju bolesti, što manje što više neučinkovitih, što u siromašnijim slojevima stanovnika izaziva podsmijeh, iz razloga što si većinu propisanih namirnica ne mogu priuštiti.

U posljednjem se poglavlju dotičem religijskih posljedica epidemije, koje su neminovne u svakom izbijanju kuge do tada, stoga što je obolijevanje svih slojeva ljudi, uključujući i svećenstvo, izazvalo propitivanje ljudskih uvjerenja. Postavljalo se pitanje, pošto se kuga poimala kao božja

kazna za ljudske grijehе, zbog čеga kažnjava i one koji bi trebali biti najvjerniji, s najispravnijim načinom života. Iako se ovakvi događaji teško prihvaćaju, korjenitih promjena nije bilo te se uviđaju slični obrasci ponašanja kao i u drugim epidemijama, s porastom religioznosti koja se očitovala, između ostalog i kroz davanje onima kojima je najpotrebnije, siromašnima i siročadi. Također sam se dotakla promjenama u modi, zbog toga što su ljudi svjesniji nego u prošlosti toga da kugu prenose i objekti a ne samo ljudi, pa primjerice slabi prodaja perika i vlasulja. Rad sam završila osvrtom na najvažnije svece, kao što su sveti Rok i Sebastijan, čija popularnost raste obzirom na to da im se pripisuje poveznica s epidemijom. Njima se ljudi okreću kada mole za spasenje sebe i svojih bližnjih. Nastaju i brojna svjetovna umjetnička i književna djela, koja služe kao podsjetnik, upozorenje, ali imaju i didaktička svojstva za buduće naraštaje, a koja prikazuju epidemiju, čime nam ostavljaju jasan prikaz utiska kojega je epidemija ostavila na ljude.

Ono za što smatram da je moj doprinos historiografiji jest činjenica koju sam već navela, a to je činjenica da je literatura o kugi na hrvatskom jeziku rijetkost. Iako je Gordan Ravančić nedavno objavio monografiju i nekolicinu članaka na temu kuge u četrnaestom stoljeću, ova tema i dalje ostaje uvelike zanemarena, a posebice tema Velike londonske kuge o kojoj, koliko sam ja s time upoznata, nema nijednog djela na hrvatskom jeziku. Iako je ova tema primarno u domeni engleske historiografije, gdje je vrlo dobro obrađena, tema bolesti uopće u našoj je historiografiji zanemarena. Tematika kuge općenito trebala bi biti utoliko zanimljivija našim povjesničarima obzirom na to da su hrvatski arhivi nedovoljno istraženi, čime se otvaraju velika područja za daljnja istraživanja, a za koja se iskreno nadam da neće izostati.

6. LITERATURA

Neobjavljeni primarni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku:

Testamenta notariae, 10-1, vol. 5.

Objavljeni primarni izvori

Coppo Stefani, Marchionne di [Baldassarre Bonaiuti]. *Cronaca Fiorentina*, uredio Niccolo Rodolico.

Rerum Italicarum Scriptores 30. Citta di Castello: S. Lapi, 1903.

Gregorio, Rosario. *Bibliotheca scriptorum qui res in Sicilia gestas sub Aragonum imperio retulere. Eam uti accessionem ad historicam bibliothecam Carusii instruxit*. Panormi: ex Regio typographeo, 1791.

Historia de Novitatibus Paduae et Lombardiae ab anno MCCLVI usque ad MCCCLXIV, edited by Guilelmus Cortusius. Rerum Italicarum Scriptores 12.5. Milan: n.p., 1728.

Knighton, Henry. *Knighton's Chronicle 1337-1396*, uredio G. H. Martin. Oxford Medieval Texts. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Lučić, Ivan et al. *De regno Dalmatiae et Croatiae, libri sex*. Frankfurt, 1666. Scriptores rerum Hungaricarum.

Monumenta Ragusina: Libri Reformationum, vol. 2. A. 1347-1352, 1356-1360; Additamentum a. 1301-1305, 1318, 1325-1336. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 13. Zagreb: JAZU, 1882.

Muratori, Lodovico Antonio. *Annali d'Italia ed altre opere varie di Lodovico Antonio Muratori*, vol. 3. Milan: Fratelli Ubicini, 1838.

_____ ur. *Raccolta degli storici Italiani dal cinquecento al millecinquecento*. Rerum Italicarum Scriptores, vol. 15.6. Bologna, 1931-1939.

Nodilo, Speratus, Ranjina, Nikola-Nikša, ur. *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 14. Scriptores vol. 1. Zagreb: JAZU, 1883.

_____ ur. *Chronica Ragusina Iunii Restii (Ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451-1484)*. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 25. Scriptores vol. 2. Zagreb: JAZU, 1893.

Pepys, Samuel. *Memoirs*, vol. 2. London: Henry Colburn, 1828.

Razzi, Serafino, Bona-Boliris, Ivan, Busdrago, Vincenzo. *La storia di Ravgia. Scritta nuouamente in tre libri, da F. Serafino Razzi*. Lucca: Vincentio Busdraghi, 1595.

_____ *Povijest Dubrovnika* [History of Dubrovnik]. Biblioteka Posebna izdanja 50. Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak, 2010.

San Luigi, Ildefonso di, ur. *Delizie degli eruditi toscani*, vols. 7-17. Florence: Gaetano Cambiagi, 1776-1783.

Schwandtner, J. G., ur. *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini Valentinelli*. Vienna, 1748.

The diary of John Evelyn, vol. II, ed. William Bray. Washington i London: M. Walter Dunne, 1901.

Villani, Giovanni, Villani, Matteo, Villani, Filippo. *Croniche storiche*, vol. 4, edited by Francesco Gherardi Dragomanni. Scelta collezione di opere storiche di tutti i tempi e di tutte le nazioni 23. Milano: Borroni e Scotti, 1848.

Villani, Matteo. *Cronica di Matteo Villani: A miglior lezione ridotta coll'aiuto de'testi a penna*, vol. 1, uredili Filippo Williami i Ignazio Moutler. Florence: S. Coen, 1825.

Sekundarni izvori

Aberth, John. *From the Brick of the Apocalypse: Confronting the Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages*. London: Rutledge, 2001.

_____ *The Black Death, The Great Mortality of 1348-1350: A Brief History with Documents*. Bedford/St. Martin's: Palgrave Macmillan, 2005.

Baillie, M. G. L. *New Light on the Black Death: The Cosmic Connection*. Stroud: Tempus, 2006.

Benedictow, Ole J. *The Black Death 1346-1353: The Complete History*. Woodbridge: Boydell Press, 2004.

_____ *What Disease Was Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague*

Epidemics of the Past. Leiden; Boston: Brill, 2010.

Bertoša, Slaven. „Kuga u Istri u srednjem vijeku (europski kontekst epidemija).“ Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1992.

Binski, Paul. *Medieval Death: Ritual and Representation*. London: British Museum Press, 1996.

Bistrović, Ž. “Vincent iz Kastva.” Istarska enciklopedija. Posljednji puta pristupljeno 3. rujna 2015. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2958>.

Briggs, Asa. *Socijalna povijest Engleske*. Zagreb: Barbat, 2003.

Byrne, Joseph Patrick. *Daily Life during the Black Death*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2006.

Cohn, Samuel K. Jr. *Cultures of plague : medical thinking at the end of the Renaissance*. Oxford :Oxford University Press, 2010.

_____. *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. London: Edward Arnold Publishers, 2002.

_____. *The Cult of Remembrance and the Black Death*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.

De Grijns, F. J. A. “Thomas Aquinas on ira as a Divine Metaphor,” u ‘*Tibi soli peccavi.*’ *Thomas Aquinas on Guilt and Forgiveness*, uredio Henk J. M. Schoot. Utrecht i Leuven: Thomas Instituut, 1996.: 19-46 .

Difnik, Franjo. *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Split: Književni krug, 1986.

Duell, Mark, Matthew, Sam. „Outbreak of bubonic plague in Madagascar has claimed 47 victims - and is spreading to island's capital.“ Mail Online. 25. studenog 2014. posljednji puta pristupljeno 27. srpnja 2015. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2849316/Outbreak-bubonic-plague-Madagascar-claimed-47-victims-spreading-island-s-capital.html>.

Duffin, Christopher, J. „Nathaniel Hodges (1629-1688): Plague Doctor.“ *Journal of Medical Biography*. 3. ožujka, 2014. Posljednji puta pristupljeno 5. kolovoza, 2015. <http://jmb.sagepub.com/content/early/2014/02/27/0967772014525095.abstract>.

Echenberg, Myron. (2002). “Pestis redux: The initial years of the Third bubonic plague pandemic 1894-1901.” *Journal of world history* 13, No. 2: 429-49.

- Funkenstein, Amos. *Theology and the scientific imagination from the Middle Ages to the seventeenth century*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986.
- „Girolamo Fracastoro.“ *Encyclopaedia Britannica*. Posljednji puta pristupljeno 4. kolovoza, 2015.
<http://www.britannica.com/biography/Girolamo-Fracastoro>.
- Gligo, Vedran; Morović, Hrvoje, ur. *Legende i kronike*. Splitski književni krug, Svjedočanstva, knjiga 2. Split: Čakavski sabor, 1977.
- Hancock, Thomas. *Researches into the laws and Phenomena of Pestilence; Including a Medical Sketch and Review of the Plague of London in 1665 and Remarks on Quarantine*. London, 1821.
- Hecker, I. F. C. *The Black Death in the fourteenth century*. London, 1833.
- Healy, Margaret. *Fictions of Disease in Early Modern England, Bodies, Plagues and Politics*. New York: Palgrave, 2001.
- Hodges, Nathaniel. *Loimologia, or an Historical Account of the Plague in London in 1665 with Precautionary Directions Against the Like Contagion*. London, 1721.
- Horrox, Rosemary. *The Black Death*, vol. 1. Manchester: Manchester University Press, 1994.
- Inwood, Stephen. *A history of London*. London: Papermac, 2000.
- John Evelyn. *Encyclopaedia Britannica*. 7. lipnja 2015. Posljednji puta pristupljeno 16. kolovoza 2015.
<http://www.britannica.com/biography/John-Evelyn>.
- Kool, Jacob, L. (2005). “Risk of person-to-person transmission of pneumonic plague,” *Clinical infectious diseases* 40, No. 8: 1166-72.
- Kowaleski, Maryanne., ed. *Medieval town: A reader*. Pewterborough: Broadview Press, 2006.
- Little, Lester, K. ur., *Plague and the end of antiquity: the pandemic of 541-750*. New York : Cambridge University Press, 2007.
- Malkin, A. T. *Historical parallels*, vol. 2. London, 1835.
- Moote, A. Lloyd, Moote, Dorothy C. *The Great Plague: The Story of London's Most Deadly Year*. Johns Hopkins University Press, 2006.
- Nockels Fabbri, Christiane. “Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac.” *Early Science and Medicine* 12, no. 3 (2007): 247 – 83.

- Oakes, Robert. "The wrath of God," *International journal for philosophy of religion*, vol. 27, no. 3 (1990): 129-40.
- „Petrarch on the plague.“ *Decameron web*. 18. veljače 2010. Posljednji puta pristupljeno 12. kolovoza 2015. http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/dweb/plague/perspectives/petrarca.php.
- Porter, Roy. *London, A Social History*. Cambridge : Harvard University Press, 1998.
- Ravančić, Gordan. „Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku: Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije.“ Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.
- _____ "Preparation for a Good Death in the Last Wills of Dubrovnik Citizens from the Late 13th and Mid-14th Century and the Influence of the Black Death to the Perception of Afterlife." *Петербургские Славянские И Балканские Исследования*, 2, no. 16 (2014): 148 – 74.
- _____ *Vrijeme umiranja: Crna smrt u Dubrovniku; 1348.-1349.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.
- Scarborough, Charles. *A Practical Method as used for the Cure of the Plague in London in 1665*. London, 1722.
- Scott, John. *Narratives of two families exposed to the Great Plague of London*. London, 1832.
- Sloan, Archibald W. (1973). „Medical and Social aspects of the Great Plague of London in 1665.“ *Medical Journal*, vol. 47, 270-276.
- „St. Roch.“ *New Advent*. Posljednji puta pristupljeno 1. rujna 2015.
- <http://www.newadvent.org/cathen/13100c.htm>
- Theilmann, John; Cate, Frances. (2007). "A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England," *The Journal of Interdisciplinary History* 37, No. 3: 371 – 93.
- Tilly, Charles. *Europske revolucije 1492-1992*. Zagreb: Politička kultura, 2006.
- Vincent, Thomas. *God's terrible voice in the city*. London, 1832.
- Ziegler, Philip. *The Black Death*. London : Penguin Books, 1982.